

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Peeter Tammisto

TALUPOJAÜHISKONNA DISTSIPLINEERIMINE EESTIMAAL
1710–1832: IDEELISED, ÕIGUSLIKUD JA KULTUURILISED
ASPEKTID

Magistritöö

Juhendaja: dots. Pärtel Piirimäe

Tartu 2015

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	3
1. KONFESSIONALISEERIMINE – KAS DISTSIPLINEERIMISE LÄHTEALUS?	13
1.1. Konfessionaliseerimise paradigma ja selle periodiseering	14
1.2. Kriitika konfessionaliseerimise paradigma aadressil	16
1.3. Konfessionaliseerimise paradigma Eestimaa ajaloolises kontekstis	18
2. KIRIKUDISTSIPLIINI LÄHTEALUSED: REFORMATSIOON KUI ÜLEMINEK PATUKAHETSUSEST DISTSIPLIINILE.....	21
2.1. Reformieelsed kirikudistsipliiniga seotud arengud	22
2.2. Arengud kirikudistsipliinis reformatsiooni käigus 16. ja 17. sajandil.....	25
3. KIRIKUDISTSIPLIINI SEADUSLOOME ASPEKTID	29
3.1. Rootsi 1686. aasta kirikuseadus	29
3.2. Ilmalik õigus.....	33
3.3. Publikaadid.....	34
3.4. Järeldused	39
4. KIRIKUDISTSIPLIIN 1710–1832: KIRIKUPÜHADE RIKKUMINE	41
4.1. Protsess aja täpsema jaotuse suunas	41
4.2. Pühapäeva pühitsemine Eestimaa kubermangus 18. sajandil.....	42
4.3. Kirikupühade pühitsemist nõudvate distsiplinaarmedetete rakendamine Eestimaal 18. sajandil	46
4.4. Järeldused	52
5. KIRIKUDISTSIPLIIN 1710–1832: ABIELUVÄLISED SUHTED JA ABIELURIKKUMINE	55
5.1. Arengud seksuaalelu distsiplineerimise osas reformieelses kirikus	56
5.2. Protestantlik lähenemine seksuaalelu distsiplineerimisele	56
5.3. Seksuaalelu distsiplineerimine Eestimaal 1710–1832.....	58
5.4. Järeldused	65
KOKKUVÕTE.....	67
SUMMARY: DISCIPLINING PEASANT SOCIETY IN ESTLAND 1710–1832: IDEOLOGICAL, LEGAL AND CULTURAL ASPECTS	73
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	84
LISA	93
LIHTLITSENTS LÕPUTÖÖ REPRODUTSEERIMISEKS JA LÕPUTÖÖ ÜLDSUSELE KÄTTESAADAVAKS TEGEMISEKS	94

SISSEJUHATUS

Reformatsiooniaegne üleminek keskaegsest kristlusest konfessioonide paljususesse tähendas nii protestantidele – oma rõhuasetusega iga kristlase isiklikule suhtele Jumalaga – kui ka katoliiklastele – tulenevalt Trento reformidest – keskaja kollektiivsete kristlaste ümberkujundamist uusaja individuaalseteks kristlasteks.¹ Võtmesõnaks on siin ümberkujundamine, st inimesed ei kujunenud ümber iseenesest, vaid tegemist oli ülalt alla korraldusega. Uute konfessioonide sünd langes kokku territoriaalse riigi tõusuga, mis reeglina oli feodaalsest killustatud riigist kompaktsem ning mis soodustas kogu riigi territooriumil ühtsete seaduste kehtestamist. Territoriaalne riik oli üheks konfessionaliseerimise eelduseks – ühes konkreetses riigis valdav konfessioon tõsteti riigikirikuks. Konfessionaliseerimine omakorda rajanes üleminekule katoliiklikust patukahetsuse süsteemist distsipliinile. Kiriku uus rõhuasetus distsipliinile kattus varauusaja riigi pürgimusega kõikide eluvaldkondade reguleerimisele, nn *Gute Policey* ehk siis sotsiaaldistsiplineerimisega. Kuna kristlus oli tol ajal sotsiaalses õhus, mida kõik inimesed koos hingasid, nagu Peter Laslett on täheldanud, moodustas ristiusk ühiskonna sideaine.² Nõnda võrdus sotsiaaldistsiplineerimine varauusaja Euroopas kirikudistsiplineerimisega. Protestantlikel aladel kehtestasid ilmalikud valitsejad kogu riigi territooriumil kehtivaid kirikuseadusi mitte ainult selleks, et kirikuelu toimiks korrapäraselt, vaid ka ühiskonna korrastamiseks tervikuna. Nõnda on kirikuseadustega tutvumine möödapääsmatu samm varauusaja igapäevaelu uurimises. Selles küsimuses tugineb käesolev uurimus Andres Andreseni põhjalikule uurimistöole Eestimaa kirikukorralduse osas 18. sajandil, mis lisaks kirikuseaduse olemuse, arengu ja muutuste fikseerimisele analüüsib konfessionaliseerimise küsimust Eestimaa poliitilistest arengutest lähtuvalt.³

¹ Elisabeth Gleason, „Catholic Reformation, Counterreformation and Papal Reform in the 16th Century“, *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. Vol. II: Visions, Programs and Outcomes*, eds. Thomas A. Brady, jr., Heiko A. Oberman, James D. Tracy (Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1995) lk. 317-345, siin lk. 339; John Bossy, „The Counterreformation and the People of Catholic Europe“, *Past and Present*, no. 47 (1970) lk. 51-70, siin lk. 62.

² Peter Laslett, *The World We Have Lost* (London: Methuen & Co., 1979) lk. 75; Heinz Schilling, „Confessional Europe“, *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. Vol. II: Visions, Programs and Outcomes*, eds. Thomas A. Brady, jr., Heiko A. Oberman, James D. Tracy (Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1995) lk. 641-681, siin lk. 642.

³ Andres Andresen, *Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710-1832: Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -instituutidele ja õigusele* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004); vt. ka selle täiendatud varianti: *Eestimaa kirikukorraldus 1710-1832. Riigivõimu mõju instituutidele ja õigusele* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008); Rootsi aja kokkuvõtteks vt: Andres Andresen, „1686. aasta Rootsi kirikuseadus Eesti- ja Liivimaa õiguskorralduses“, *Ajalooline Ajakiri*, nr. 3 (102), 1998, lk. 65-75. Kirikukorraldust Eesti- ja Liivimaa lühidalt kokku võtnud Mati Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil, 1710-1783* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000) lk. 85-92.

Kehtestatud seadusandlus ja politseikorraldused on aga vaid asja üks pool. Teine pool on tegelikkus ehk kuidas elu ühiskonnas päriselt toimus. Ajaloolased, kes uurivad igapäevaelu varauusajal, peavad tähelepanu pöörama kehtestatud normide ja tegelikkuse vahekorrale. Tunduvalt rohkem on kättesaadaval norme kehtestavad allikad kui andmed normidest kinnipidamisest või nende eiramisest igapäevaelus. Normi ja tegelikkuse vahekorra probleemile on tähelepanu pööranud Mati Laur ning laiemalt on seda probleemi analüüsitud saksakeelses ajalookirjanduses.⁴ Normide ja tegelikkuse vahekord moodustab ka käesoleva uurimuse telje. Selline küsimuse püstitus kaldub tähendama, et uurija ei kahtle normi vajalikkuses, vaid lähtub vaikumise oletusest, et kui norm oli juba kehtestatud, siis pidi selle järele ka vajadus olema. Järelikult peaks pühapäeva pühitsemisega seotud normide kehtestamise fakt juba iseenesest tähendama, et rahvas muidu vabatahtlikult kirikusse ei tuleks ja nii oli vaja neid selleks sundida. Ettekujutus, et lihtrahvas *a priori* ei tahtnud kirikus käia, kaldub kujunema aksiomaatiliseks. Selline lähtepunkt koondab tähelepanu konkreetsetele asjaoludele, mille tõttu inimesed võisid kirikust hoiduda. Teadvustamata kipuvad jääma aga asjaolud, mille tõttu inimesed võisid tahta kirikus käia. Käesolev uurimus üritab hoiduda oletamast, et tol ajal oli rahvas kirikuskäimise suhtes üleüldiselt negatiivselt meelestatud. Kirik võis olla ka ligitõmbav ning ei pidanud ilmtingimata olema veendunud tõsiusklik selleks, et tahta pühapäeviti kirikusse minna. Kiriku kasuks räägib asjaolu, et lisaks kõrtsile oli see 18. sajandi Eestimaal pea ainus paik, kus talurahvas võis regulaarselt omavahel suhelda. Kirikus võis ennast näidata ja teisi vaadata. Talupojad said enne ja pärast jumalateenistust suhelda oma leibkonnast väljaspool olevate inimestega, vahetada uudiseid ja hoida end kursis sellega, mis mujal kihelkonnas toimub. Muuhulgas lepiti pühapäeviti kiriku juures kokku ka sulaste töölevõtmise tulevaseks aastaks. Kirikusse minek pakkus väikest vaheldust, mis läbi sai argipäeva talutööde rutiinist välja astuda. Seda kõike arvestades ei pruukinud kirikus käimine paljudele talupoegadele vastumeelt olla, ükskõik kui leigelt nad ka usuasjadesse ei suhtunud. See ei tähenda, et kirikud olid alatasa rahvast täis, kuid ei maksa ka eeldada, et talupojad tahtsid iga hinna eest jumalateenistusest hoiduda.

---

⁴ Mati Laur, „Kohtumõistmine vallasemade üle Pärnu maakohtus 1740. aastatel“, *Tuna*, nr. 4 (41) (2008) lk. 16-25. Laiemalt Liivimaa 18. sajandi politseikorraldusest vt. Karl Gottlob Sonntag, *Die Polizei für Livland von der ältesten Zeit bis 1820* (Riga: Müller, 1821). Laiemad käsitlused Euroopa mastaabis on näiteks Karl Härter, Michael Stolleis, „Einleitung“, *Repertorium der Polizeyordnungen der frühen Neuzeit*, hrsg. von K. Härter und M. Stolleis, Bd. 1 (Frankfurt am Main, 1996) lk. 1-36; Helmut Reinalter, „Polizei“, *Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus in Europa: Herrscher – Denker – Sachbegriffe*, hrsg. von H. Reinalter (Wien u.a.: Böhlau, 2005) lk. 485-486; Matthias Weber, *Die schlesischen Polizei- und Landesordnungen der frühen Neuzeit* (Köln u.a.: Böhlau, 1996) lk. 3-21, 225-232.

Vaatluse alla võetud kirikudistsipliini küsimused on jaotatud kaheks keskse tähtsusega valdkonnaks. Neist esimene on kirikupühade pühitsemise nõue kui osa Euroopa ühiskondliku moderniseerimise protsessist. Moderniseerimise üks oluline osa on muutused selles, kuidas aega ja selle möödumist tajuti, jaotati ja mõõdeti. Areng hiliskeskajal ja varauusajal toimus järjest konkreetsemale eristumisele tööaja ja jõudeaja vahel. Uued tekkivad konfessioonid hakkasid nõudma ka Jumalale kuuluva aja teravamalt eristust ilmalikust ajast ning need nõudmised said endale kindla vormi konfessionaalsel perioodil käskude ja keeldudena välja töötatud kirikuseadustes. Pidades silmas kiriku kesket kohta tolle aja ühiskonnas, on inimeste distsiplineerimine kirikupühade osas lahutamatu osa ühiskonna moderniseerimisest tervikuna. Kirikudistsipliini teine alajaotus on abieluvälised suhted. Abielu ja intiimsuhete kesket kohta nii kirikuelus kui ka kristlikus ühiskonnas tervikuna kinnitab asjaolu, et abielu oli üks kiriku seitsmest sakramendist. Abielurikkumine oli varauusajal kui sümbol või kontsentraat kõikidest inimtegevustest, mida võis patuks pidada.⁵ Kirik pööras suurt tähelepanu abieluvälistele suhetele, ja selle kinnituseks on sellesse valdkonda kuuluvate juhtumite sagedane ja üleüldine esinemine arhiiviallikates.

Kirikudistsipliini kirikupühade pühitsemise nõudeid ja nende nõuete vahekorda tegeliku eluga ei ole seni Eestis kitsamalt uuritud. Küll aga on olemas Mati Lauri ülalmainitud uurimus ilmaliku- ja kirikudistsipliinist seoses abieluväliste suhetega. Uurimus on Liivimaa-keskne, konkreetsemalt on tähelepanu keskpunktis 1740. aastate Pärnumaa, ent kirjeldatud olud olid analoogsed samal ajal kehtinud oludega Eestimaal.⁶ Lisaks on Ken Ird oma magistrیتöös analüüsinud sotsiaal- ja kirikudistsipliini varauusaja Pärnumaal seksuaalsuhete aspektist, täpsemalt sodoomiajuhtumite alusel.⁷ Teised senised Eestis läbiviidud kirikuajaloo teemalised uurimused käsitlevad Rootsi aega ning puudutavad kirikudistsipliini kaudselt, s.t kirikudistsipliin kui selline ei ole nende uurimuste peamine teema. Uurimused 17. sajandi luterlike vaimulike Heinrich Stahli (u. 1600 – 1657) ja Johannes Gutsblaffi (u. 1610 – 1657) elust ja tegevusest tutvustavad nende ettevõtmisi võitluses ebausulmingute vastu talurahva seas ning ristiusu suhtes teadmatuse ja loiduse likvideerimise nimel.⁸ Eesti ajalookirjutuses

⁵ John Bossy, *Christianity in the West, 1400-1700* (Oxford, New York: Oxford University Press, 1985) lk. 130.

⁶ Laur, „Kohtumõistmine vallasemade üle Pärnu maakohtus 1740. aastatel“.

⁷ Ken Ird, *Sodoomiajuhtumid varauusaegses Eestis Pärnu Maakohtu materjalide põhjal*, magistrیتöö (Tartu, 2013).

⁸ Põhilised uurimused Heinrich Stahli elust ja tegevusest on: Piret Lotman, *Heinrich Stahli elu ja looming* (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2014); Piret Lotman, „Heinrich Stahl ja Rootsi kirikupoliitika“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17 sajandil II*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 12 (19). Koost. Enn Küng (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006) lk. 312-335; Piret Lotman, *Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintside 17. sajandi esimesel poolel*, doktoritöö (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010); Leino Pahtma, „Heinrich Stahli „Käsi- ja

leidub veel mõni uurimus talurahva ebausukommetest, need aga puudutavad kirikudistsipliini meetmeid vaid riivamisi.⁹

Ühiskondlikud arengud varauusaegse Euroopa ühes konkreetses piirkonnas ühel kindlal ajastul ei leia aset vaakumis, ükskõik kui palju valitud piirkond teistest piirkondadest ka ei erine. Seetõttu kirikudistsipliini uurimisele asudes on oluline asetada oma töö ajalisse ja ruumilisse konteksti. 1710. aastaks oli Eestimaal seljataga umbes poolteist sajandit kestnud Rootsi aeg, mis oli Eestimaa osaliselt integreerinud Rootsi kuningriigi põliste aladega, kuid unifikatsiooniprotsess oli veel pooleli. Kuigi Eestimaa oli endiselt Euroopa perifeerne ala, oli ta siiski kindlalt saksakeelse Euroopa keele- ja kultuuriruumi osa. Põhjasõja tulemusel Vene võimu alla minekuga rebiti Eestimaa Euroopa küljest poliitilises mõttes lahti, ent tänu Balti erikorra nimetuse all tuntud laialdasele autonoomiale püsis Eestimaa endiselt Euroopa kultuuriruumis. Nõnda moodustavad kirikudistsiplineerimisega seotud arengud, eelkõige saksakeelses kultuuriruumis, ent ka laiemalt Euroopas, sobiva konteksti arengutele Eestimaal. Nicholas Hope'i teos asetabki luterliku territoriaalkiriku Eesti- ja Liivimaal 18. ja 19. sajandil saksa ja skandinaavia protestantismi konteksti.¹⁰ Kohalik eripära lisab erinevaid nüansse, ent üldised arenguprotsessid on laias laastus ühised. Laiem kontekst on vajalik selleks, et eristada üldisi arenguhooni kohalikest eripäradest tingitud arenguhoontest.

Üks üldine varauusaja arenguhoon oli aja ja selle möödumise järjest täpsem mõõtmine ja fikseerimine, mille ilming oli mehhaaniliste kellade järjest kasvav levik. Muutuvad

---

koduraamatust““, *Rootsi suurriigist vene impeeriumisse: artiklid*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 3 (10), (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998) lk. 57-90. Lea Kõiv on peamine asjatundja Johannes Gutsloff'i elust ja tegevusest. Tema oluliste kirjutiste seas Gutsloff'i teemal on: Lea Kõiv, „Johannes Gutsloff pastorina Urvastes“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil II*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 12 (19). Koost. Enn Küng (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006) lk. 200-240; Lea Kõiv, *Johannes Gutsloff ja tema „Lühike teade ja õpetus“*, magistr töö (Tartu, 2005); Lea Kõiv, „Johannes Gutsloffs „Kurtzer Bericht“. Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts“, *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne*. Hrsg. Klaus Garber und Martin Klöcker. Frühe Neuzeit, 87 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003) lk. 375-406; Lea Kõiv, „Pilk 17. sajandi Liivimaa vaimulika: Johannes Gutsloff. Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieflland Wöhhand“, *Kleio. Ajaloo ajakiri* (Tartu: Kleio. Ajaloo ajakiri 1997, nr. 2) lk. 9-15.

⁹ Aivar Põldvee, „Lihtsate eestlaste ebausukombed“ ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloole“, *Ajalookirjutaja aeg*. Koost. Piret Lotman. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised = Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae, nr. 11. A, Raamat ja aeg, 1. Toim. Siiri Lauk (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2008) lk. 141-227; Linda Oja, „Attitudes to Popular Magic in 17th and 18th Century Sweden and Estonia“, *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16. – 18. Jahrhundert*. Hrsg. Aleksander Loit, Helmut Piirimäe (Stockholm: Centre for Baltic Studies, 1993) lk. 231-249. 20. sajandi esimesest poolest pärineb sarnasel teemal uurimus baltisaksa pastorilt, August Westrén-Doll, „*Abgötterey*“ zu Ausgang der schwedischen und Beginn der russischen Zeit (Dorpat, 1925).

¹⁰ Nicholas Hope, *Oxford History of the Christian Church: German and Scandinavian Protestantism 1700-1918* (Oxford: Oxford University Press, 1999).

töösuhted tõid endaga tööaja täpsema eristuse jõudeajast.¹¹ See on osa protsessist, mida Gerhard Oestreich nimetas sotsiaaldistsiplineerimiseks, tähistamaks inimkäitumise ja – mõtlemise kujundamist varauusajal.¹² Sama nähtust on ka teisiti nimetatud: Jean Delumeau kasutab nimetust akulturatsioon (*acculturation*), Peter Burke pakub selleks lihtrahva kultuuri reform (*reform of popular culture*), Norbert Eliase nägemuses on see inimkonna tsiviliseerimise protsess.¹³ Sotsiaaldistsiplineerimise protsessi on kirjeldatud varauusaegse riigi homogeense alamate ühenduse loomisena „üldsuse hüvangu“ nimel üksikisikute ja sotsiaalsete rühmade ühteliitmise kaudu. Tubli kristlane pidi olema ka ustav riigialam ning teda tuli õpetada elama vennalikus rahus oma perekonnaga ja naabritega ning tõsiselt, targalt ja kohusetundlikult täitma temale Jumala poolt määratud ametit kodus ja ühiskonnas.¹⁴ Distsiplineeritum hoiak aja suhtes oli samm sellise korrastatud ühiskonna suunas. Kirikudistsipliin oli kirikuelu arengu toeks Jumalale kuuluva aja kindlalt eristades ilmalikust ajast. Luterlik õpetus võttis omaks hoiaku, et olla luterlane tähendas mitte olla jõude, vaid kasutada aega, mis Jumal on igapäevale andnud. Surm võis tulla ootamatult. Preemiad, mida tuli teenida igaveseks lunastuseks tuli koguda siis, kui selleks oli veel võimalus, st iga päev.¹⁵

Arutelu sotsiaal- ja kirikudistsipliinist varauusaegses Saksa kultuuriruumis on tihedalt seotud konfessionaliseerimise paradigmaga, mille kohaselt kirik ja konfessionaalne riik töötasid käsikäes riigi ülesehitamise nimel elanikkonna sotsiaaldistsiplineerimise abil.¹⁶

¹¹ Tööaja ja jõudeaja läbipõimunud olekust varauusaegses ühiskonnas on kirjutanud Keith Thomas, „Work and Leisure in Pre-Industrial Society“, *Past and Present*, no. 29 (1964) lk. 50-66. Sama teemat on edasi arendanud E. P. Thompson, „Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism“, *Past and Present*, no. 38 (1967) lk. 56-97, kus joonistab välja arengu kellaaja täpsema fikseerimise suunas ning iseloomustab eeltööstusliku aja töörütmid kui töövajadustele vastavat intensiivsete tööperioodide vaheldumist jõudeajaga. Nendele autoritele tugineb Henry Kamen oma käsitluses tööaja ja jõudeaja, ning ka püha ja argise eristamatusest varauusaegses Euroopas, vt. Henry Kamen, *Early Modern European Society* (London, New York: Routledge, 2000) lk. 35-40, 52-60.

¹² Schilling, „Confessional Europe“, lk. 661.

¹³ Marc R. Forster, *Catholic Germany from the Reformation to the Enlightenment* (Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2007) lk. 80.

¹⁴ Forster, *Catholic Germany*, lk. 80.

¹⁵ Luterliku õpetuse kohta aja ja töö suhtes vt. Hartmut Lehmann, „Lutheranism in the Seventeenth Century“, *The Cambridge History of Christianity. Vol. 6: Reform and Expansion 1500-1660*, ed. R. Po-Chia Hsia (Cambridge: Cambridge University Press, 2007) lk. 56-72, siin lk. 63.

¹⁶ Heinz Schilling on üks peamistest konfessionaliseerimise paradigma propageerijatest, kes pani aluse sellele teesile oma uurimusega *Konfessionskonflikt und Staatsbildung: Eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe* (Gütersloh: Mohn, 1981). Ta arendab konfessionaliseerimise paradigmat edasi teoses, Heinz Schilling, *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society. Essays in German and Dutch History*. SMRT, vol. 50 (Leiden: Brill, 1992). Kasulik ja kompaktna ingliskeelne kokkuvõtte konfessionaliseerimise teesist leidub artiklis Heinz Schilling, „Confessional Europe“. Teine tuntud autor konfessionaliseerimise teemal on Heinrich Richard Schmidt, *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert* (München: Oldenbourg, 1992). Hüpotese konfessionaliseerimise taga olevate sotsiaalsete protsesside kohta 16. sajandi Saksa aladel leidub kirjutises: Ronnie Po-Chia Hsia, „The Structure of Belief: Confessionalism and Society, 1500–1600“, *Germany: A New Social and Economic History*.

Teoreetilisel tasemel näib, et konfessionaliseerimise tees täidab kenasti oma poliitiliste ja ühiskondlike protsesside iseloomustamise ja seletamise ülesannet. Kriitilised hääled aga leiavad, et konfessionaliseerimise tees ei kirjelda adekvaatselt olusid ja protsesse Saksa aladest väljaspool, ja isegi ka mõningates Saksa alade piirkondades.¹⁷

Põhjendatud kriitika osutab vajadusele kriitiliselt analüüsida, kas konfessionaliseerimise paradigma sobib kokku Eestimaa spetsiifikaga perioodil 1710–1832. Jürgen Beyer väidab, et sellele perioodile eelneval Rootsi ajal, täpsemalt 1621–1710, mil nii Eesti- kui Liivimaa olid Rootsi võimu all, toimusid Eesti- ja Liivimaal samasugused konfessionaliseerimisprotsessid nagu mujalgi Euroopas. Beyeri lähenemises aga ei seisne Eesti aladel arenenud konfessionaliseerimine mitte keeldude ja karistuste najal läbiviidavas kirikudistsipliinis, vaid hoopis katehiseerimises ehk talurahvale Jumala sõna õpetamises kui möödapääsmatu eeldus konfessionaalse ühtsuse saavutamisele.¹⁸ Ka Aleksander Loit näeb Rootsi ajal Baltimaades aset leidnud arenguid konfessionaliseerimise paradigma valguses.¹⁹ Praegune uurimisseis annab mõista, et konfessionaliseerimine toimus ka Baltimaades ning, et seda peetakse Rootsi aja nähtuseks.

Vol. 1. 1450-1630. Ed. Bob Scribner (London: Arnold, 1997) lk. 355-377. Luteri kiriku vaimulikkonna olulise rolli kohta konfessionaliseerimise protsessis vt. Lehmann, „Lutheranism in the Seventeenth Century“. Läänemeremaade vahelise kultuurivahetusest konfessionaalses kontekstis luterlikus konfessionaliseerimise protsessis Baltimaades vt. Matthias Asche, „Reformation und lutherische Konfessionalisierung im Baltikum – Wege und Formen des kulturellen Austausches zwischen den Ländern im Ostseeraum“, *Konfessionalisierung in West- und Osteuropa in der frühen Neuzeit: Deutsch-Russische wissenschaftliche Konferenz vom 14.-16. November*. Universität St. Petersburg, Historische Fakultät. Hrsg. Andrei J. Prokopjev (St. Petersburg: Aletheia, 2004) lk. 93-104.

¹⁷ Konfessionaalse paradigma sobimatusse kohta arenguprotsesside kirjeldamiseks Prantsusmaal, Madalmaades, Inglismaal ja Šotimaal vt. Andrew Pettegree, „Confessionalisation in North Western Europe“, *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa: Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. Hrsg. Von Joachim Bahlcke und Arno Strohmeyer (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999) lk. 105–120. Konfessionaalse paradigma sobimatusse kohta arenguprotsesside kirjeldamiseks katoliiklikel aladel Edela-Saksamaal vt. Marc R. Forster, *Catholic Revival in the Age of the Baroque: Religious Identity in Southwest Germany, 1550-1750* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001) lk. 12-15. Mitmed ajaloolased on esitanud konfessionaliseerimise paradigma põhilisi postulaate kummutavaid asjaolusid, nendest on teinud kokkuvõtte Douglas A. Schantz, „Politics, Prophecy and Pietism in the Halberstadt Conventicle, 1691–1694: Pietism and the Confessional State in Brandenburg“, *Confessionalism and Pietism: Religious Reform in Early Modern Europe*, ed. Fred van Lieburg (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2006) lk. 129-147, siin 129-131. Robert Scribneri hinnangul eirab konfessionaliseerimise paradigma erinevust kehtestatud normide ja igapäevaelu tegelikkuse vahel, vt. Robert W. Scribner, *Religion and Culture in Germany, 1400–1800* (Leiden, Boston, Köln: E. J. Brill, 2001) lk. 42-43.

¹⁸ Jürgen Beyer, „Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710). Konfessionaliseerimine ja pietism“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17 sajandil III*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 17 (24). Koost. Enn Küng (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009) lk. 80-95.

¹⁹ Aleksander Loit, „Reformation und Konfessionalisierung in den ländlichen Gebieten der baltischen Lande von ca. 1500 bis zum Ende der schwedischen Herrschaft“, *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen; Stadt, Land und Konfession 1500-1721*. Teil 1. Hrsg. Matthias Asche, Werner Buchholz, Anton Schindling (Münster: Aschendorff, 2009) lk. 49-215.

Ülalmainitud kriitika konfessionaliseerimise paradigma aadressil haakub konkreetsemalt kirikudistsipliini käsitlevate uurimustega. Olemasolevad uurimused, nagu näiteks Gerald Strauss ja Geoffrey Parkeri reformatsiooni edukust lahkavad tööd, kalduvad kinnitama kirikudistsipliini ebatõhusust.²⁰ Sarnases vaimus kinnitab Ute Lotz-Heumann varauusaja kiriku distsiplinaarmedetete suhtelist ebaedu, mis oli tingitud asjaolust, et lihtrahvas polnud passiivne 'ohver' ega kuulekas distsiplinaarmedetete vastuvõtja.²¹ Sotsiaalsed ja kirikudistsiplineerimist käsitlevates uurimustes tõuseb ikka ja jälle esile ülalmainitud lahknevus kehtestatud normide ja tegeliku elu vahel.

Eelpool lühidalt visandatud praegune uurimisseis varauusaja Euroopa kirikudistsipliini valdkonnas näitab, et seaduslikult kehtestatud normi ja tegeliku elu vahekorra empiiriliseks uurimiseks jääb veel üsna palju ruumi. Mil määral kirikudistsipliin aitas kaasa kuulekate, distsiplineeritud riigialamate kasvatusel varauusaja riigi tsiviliseerimise ja moderniseerimise protsessis, on käesoleva uurimuse keskne küsimus. Enne uurima asumist tuli aga piiritleda uurimuses hõlmatud territoorium ja ajavahemik, milles kehtestatud normidega ja tegeliku eluga seotud küsimusi vaadelda. Valitud sai Eestimaa provintsi territoorium, vähendamaks võimalust, et piirkondlikud erinevused võivad uurimistulemusi moonutada. Sellise territooriumi valiku kasuks räägib ka asjaolu, et vastavad arhiiviallikad asuvad kompaktselt Eesti Ajalooarhiivis (edaspidi EAA). Valitud ajavahemik 1710–1832 hõlmab Vene ülemvõimu esimest sajandit Eestimaal. Vastupidiselt sellele eelnenud poolteist sajandit kestnud Rootsi keskvalitsuse integreerimispuüdlustele, andis Vene keskvalitsus Eesti- ja Liivimaale Balti erikorra nime all tuntud laiaulatusliku autonoomia. Balti erikorra raames hoidus Vene keskvalitsus muuhulgas ka kohalikesse usuaasjadesse sekkumast. Uurimiseks valitud perioodi saab seetõttu vaadelda omamoodi Rootsi aja jätkuna.²² See pakub erilist huvi, kuna siin kujunes kirikudistsipliini osas omapärane olukord. Kehtima jäi eelmise võimukorralduse all äsja kehtestatud kirikuseadus, mida polnud jõutudki veel täies mahus rakendada. Kirikuseaduse mõte oli Rootsi riigikiriku juurutamine kuningliku keskvalitsuse toel. Ent nüüd oli kehtiv kirikuseadus jäetud ilma oma tugisambast ja kogu kontekst oli

²⁰ Gerald Strauss, „Success and Failure in the German Reformation“, *Past and Present*, no. 67 (1975) lk. 30-63; Geoffrey Parker, „Success and Failure during the First Century of the Reformation“, *Past and Present*, no. 136 (1992) lk. 42-82.

²¹ Ute Lotz-Heumann, „Imposing church and social discipline“, *The Cambridge History of Christianity. Vol. 6: Reform and Expansion 1500–1660*, ed. R. Po-Chia Hsia (Cambridge: Cambridge University Press, 2007) lk. 244-260. Lihtrahva religiooni reformist sotsiaaldistsiplineerimise käigus vt. Willem Frijhoff, „Popular Religion“, *The Cambridge History of Christianity. Vol. 7: Enlightenment, Reawakening and Revolution 1660–1815*, ed. Stewart J. Brown, Timothy Tackett (Cambridge: Cambridge University Press, 2006) lk. 185-207. Siin astub Frijhoff dialoogi Jean Delumeau, Keith Thomase ja William Monteri seisukohtadega.

²² Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil*, lk. 240-241.

muutunud. Keskvalitsuse tühjaks jäänud kohale ei asunud mitte Vene keskvalitsus, vaid hoopis Eestimaal rüütelkond ehk seesama organisatsioon, mida Rootsi keskvalitsus oleks kirikuseaduse toega vaos hoidnud. Selline pea peale pööratud olukord väärrib lähemat uurimist ja nõnda sai käesoleva uurimuse ajavahemikuks valitud aeg, mil Rootsi kirikuseadus kehtis Vene ülemvõimu all. Sellelt pinnalt kujuneb käesoleva uurimuse esimeseks eesmärgiks välja selgitada, mida Eestimaal ajavahemikus 1710–1832 kehtinud kirikuseadus nägi ette kirikupühade rikkumise ja abielurikkumise puhul. Kui vastavad seadusepunktid ja seadustikuga seotud asjaolud on välja selgitatud, on uurimuse järgmine eesmärk sellele tuginedes välja selgitada, milline oli nende kehtestatud normide rakenduse tegelik ulatus. Abieluväliste suhete osas keskendub tähelepanu vaid abielurikkumisele ning heteroseksuaalsetele abieluelsetele suhetele kui selle valdkonna kõige laiemalt levinud eksimustele.²³ See uurimise etapp on jaotatud omakorda kaheks osaks. Esiteks on uuritud, millised asjakohased seadusepunktid leidsid rakendust ja millised jäid paberile. Seejärel on uuritud reaalset maksma pandud seadusepunktide rakenduse geograafilist ulatust, et näha kas mõne seadusepunkti puhul esinesid piirkondlikud erinevused ja milliseid rakendati ühtlaselt kogu territooriumil. Uurimuse lõplik eesmärk on uurimistulemuste põhjal jõuda järeldusteni kirikudistsipliini rakendamise tõhususe kohta Eestimaal Vene ülemvõimu esimesel sajandil. Uurimuses on arutletud, mida saab uurimistulemuste valguses öelda kiriku ja ilmaliku võimu kohta seaduste täideviijatena, ja mida tulemused ütlevad talurahva kohta, kes pidi nende seaduste järgi joonduma.

Käesoleva uurimuse publitseerimata allikmaterjal asub Eesti Ajalooarhiivis ning on toonase ametliku asjaajamisekeele kohaselt saksakeelne. Allikates sisalduva materjali eritlemisel on võimalusel kasutatud võrdlevat analüüsimeetodit. Uurimise esimene etapp ehk kirikudistsipliini seadusliku tausta väljaselgitamine tugineb Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistooriumi fondis (EAA fond 1187) säilitatud Eestimaal provintsiaalvalitsuse publikaatidele, lisaks Rootsi 1686. aasta kirikuseadusele, 1692. aastal välja antud Eestimaal jaoks välja töötatud kirikuseaduse täiendusele, ning publitseeritud allikatele, mis sisaldavad mõningaid provintsiaalvalitsuse publikaate (vastavad publitseeritud allikad on lähemalt tutvustatud käesoleva uurimuse 3. peatükis). Uurimuse teise etapi, seaduslike normide ja tegeliku elu vahekorra uurimise, esimeseks sammuks oli kirikute visitatsiooniprotokollidega tutvumine, saamaks ülevaadet kirikudistsipliiniga seotud probleemide fikseerimisest. Sealt

²³ Marginaalsemad nähtused nagu sodoomia ja omasooiharus jäävad kõrvale, kuna nende käsitlemine nõuaks laiemat ja mahukamat uurimist, mis väljuks käesoleva uurimuse raamidest. Lisaks veel on juba olemas heal tasemel uurimus sodoomia kohta Liivimaal, vt. viide 7.

edasi tuli leida teekond konkreetsete distsiplineerimise juhtumiteni. Aksiomaatiline ajalooline tõde on, et lihtrahva hulka kuuluvast korralikust inimesest, kes kogu oma eluteel ei satu kordagi kohtu ette ega jää mõnel teisel moel seaduste ja eeskirjadega pahuksisse, ei jää üldse mingit jälge kirjalikult talletatud ajaloos, välja arvatud ehk ristimise, laulatuse ja matmise sissekanded kirikumeetrikates. Kaugelt suurem osa sellest, mida me üldse teame lihtinimeste elust, pärineb nii ilmalikest kui ka kiriklikest kohtumaterjalidest. Nõnda ka käesoleva uurimuse puhul. Abielurikkumise ja abieluväliste suhete juhtumite puhul rakendatud distsiplinaarmedetmete kohta saame teada Harjumaa (EAA fond 861), Viru-Järva (EAA fond 862) ja Läänemaa (EAA fond 863) meeskohtute protokollidest ja kohtuotsustest. Nende kohtumaterjalide kasutuselevõtmises on käesoleva uurimuse metodoloogiline kokkupuutepunkt ülalmainitud Ken Irdi uurimusega sotsiaal- ja kirikudistsipliinist sodoomiajuhtumite näitel varauusaegsel Pärnumaal. Ird töötab läbi Pärnu maakohtu akte, juurdlusprotokolle ja kohtuotsuseid peamiselt Pärnu maakohtu EAA fondist, et välja selgitada sodoomiajuhtumite menetlemise protsessi tervikuna süüdistuse esitamisest kohtuotsuse langetamise ja selle täideviimiseni. Käesolev uurimus jätab sodoomiajuhtumid kõrvale ja keskendub abieluvälisetele heteroseksuaalsetele suhetele kui tavapärasemale, laialt levinud kirikudistsipliini rikkumisele. Siin on oluline kuriteo fikseerimine, kohtuotsuse langetamine ning karistuse määramine ja täideviimine. Juurdlus ja asjaosaliste küsitlus on käesoleva uurimissuuna puhul kõrvalise tähtsusega.

Seksuaalsfäärist väljapoole jäävad eksimused kirikudistsipliini vastu aga ei kuulunud ilmalike kohtute kompetentsi ning järelikult ei kajastu meeskohtute materjalides. Rootsi kirikuseadusest on teada, et trahv oli ettenähtud karistus pühapäeva rikkumise eest. Järelikult tuli uurimuses pöörduda Eestimaa erinevate kirikukoguduste tulude ja kulude raamatute ning kassaraamatute poole, kus peaksid kõik reaalselt sissekasseeritud trahvid kirjas olema. Koguduste kassaraamatud on käesoleva uurimuse käigus osutunud põhiliseks allikaliigiks nii pühaderikkumiste kui ka abielurikkumiste juhtumite fikseerimiseks. Seitsme Eestimaa koguduse puhul on säilinud veel koguduse enda kirikukohtu protokollid. Need protokollid on tänuväärset allikad, mida sai kõrvutada sama koguduse kassaraamatutega, juhul kui need ajalisel klappisid. Nõnda oli võimalik saada lisateavet mõningate trahvijuhtumite kohta. Koguduste kohaliku kirikukohtu protokollide olemasolu annab mõista, et mitme koguduse puhul ei määranud pastor ise jooksvalt trahve eksimuste eest, vaid kindlate ajavahemike järel peeti kohaliku koguduse kirikukohtu istungeid, kus võeti läbi vahepeal aset leidnud juhtumid. Nii visitatsiooniprotokollid, kirikukohtu protokollid kui ka koguduste kassaraamatud iga

konkreetses koguduses on säilitatud vastava koguduse EAA fondis. Visitatsiooni- ja kohtuprotokollide puhul väärivad tähelepanu, et visitatsiooni katsumisaluste ning kohtuliku uurimise süüaluste ja tunnistajate ütlused pidid üldjuhul olema eestikeelsed, ent kirja on nad pandud saksa keeles. Järelikult on nende sõnad kohendatud sünkroontõlkijate, protokollijate ja kohtukirjutajate poolt, millega samuti tuleb selliste allikate analüüsimisel arvestada.

Käesolev uurimistöo koosneb viiest peatükist. Esimeses peatükis iseloomustatakse konfessionaliseerimise paradigmat ning kirikudistsiplineerimise kontekstist lähtuvalt formuleeritakse käesoleva uurimistöo raames kasutatav konfessionaliseerimise definitsioon. Siin osutatakse ka mitmete ajaloolaste poolt esile tõstetud konfessionaliseerimise paradigma nõrkadele külgedele. Samas vaadeldakse konfessionaliseerimist Eestimaa provintsi ajaloolises kontekstis, et jõuda järelduseni, kas see on kohaldatav 18. sajandi Eestimaale. Teises peatükis luuakse uurimuse kontseptuaalne alus, mille kohaselt kirikudistsipliin tervikuna kõige üldisemas mõistes tugineb juba reformatsiooniaelses kirikus ajapikku toimunud üleminekule seitsmel surmapatul põhinevast patukahetsuse süsteemist kümnel käsul põhinevale distsipliinile. Välja on toodud kirikudistsipliini üldisemad arengujooned üle-euroopalisel kontekstis nii reformatsiooniaelses kirikus kui ka 16. ja 17. sajandil. Kolmas peatükk tutvustab teemaga seotud seadusandlust, hõlmates Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse ja selle Eestimaa jaoks välja töötatud täienduse kirikudistsipliiniga ja abielurikkumisega seotud punkte ning ka Eestimaa provintsiavalitsuse asjakohaseid publikate. Neljas peatükk tutvustab pühapäeva pühitsemise osas valitsevat olukorda Eestimaal 18. sajandil ning seejärel kirjeldab ja analüüsib vastavate distsiplinaarmeetmete rakendamist. Viies peatükk pakub ülevaate arengutest seksuaalelu distsiplineerimise osas reformieelses kirikus ning protestantlikust lähenemisest sellele distsipliinile, mille järel on kirjeldatud ja analüüsitud Eestimaal 18. sajandil rakendatud distsiplinaarmeetmeid. Uurimusel on ka üks lisa: 18. sajandi Eestimaa kihelkondade kaart, mis näitab, milliste luteri kiriku koguduste kohta on käesolevaks uurimuseks leitud andmeid kirikudistsipliini kohta.

Täna südamest oma töö juhendajat dotsent Pärtel Piirimäed hindamatute nõuannete ning asjalike ja põhjalike juhtnööride eest. Lahkete näpunäidete eest kuulub minu siiras tänu ka Riho Saardile, Kersti Lustile, Kaur Altoale, Andres Andresenile ja dotsent Enn Küngile. Abi eest Eestimaa kihelkondade kaardi kujundamise eest tänan ka Hilka Hiiopit ja Villu Plinki. Eriliselt tänan ka selle töö esimest lugejat ja nõudlikku keelekriitikut, minu armast abikaasat Kertut.

1. KONFESSIONALISEERIMINE – KAS DISTSIPLINEERIMISE LÄHTEALUS?

Keskajal valitses Euroopas universaalse katoliku kiriku rüpes usuline ühtsus. Kuni Venemaa ja Türgi piirideni tähendas kristlaseks olemine Euroopas katoliiklaseks olemist. Sajandite jooksul olid aga algse kristlusega võrreldes kirikuelus toimunud mitmed moonutused. Reeglina pidasid keskaja kirikutegelased loomulikuks ja paratamatuks, et kõik siin ilmas ajapikku deformeerub ja laguneb. Nõnda oli paratamatu, et ka kirik oli ajapikku teisenenud. Algset kirikut, sellist nagu apostlid olevat selle loonud, kujutati ideaalina. Kõrvalekalded sellest ideaalist tuli likvideerida, et taastada rikkumatu algvormi puhtus. Reform (*reformatio*) niisiis ei kujutanud tollal ette uuendusi asjade uutmoodi tegemise mõttes, vaid tagasipöördumist mütologiseeritud puhta algvormi juurde. Uuendus (*renovatio*) kujutas endast vanade heade traditsioonide taastamist. Gerald Straussi hinnangul oli ootus sellisele tagasivaatavale reformile ajapikku kasvanud, kuni see olevat olnud hiliskeskaegses Euroopas pea üleüldine.²⁴ Ettekujutus reformist kui väärtarvituste kõrvaldamisest kiriklikes asjaajamistes hakkas maad võtma 14.-16. sajanditel konsiliaarliikumise najal.²⁵ 16. sajandi esimese poole reformaatorid lähtusid just väärnähete kõrvaldamisest. Nad nägid tollal teoks saanud reformatsiooni ja protestantlike konfessioonide kehtestamist Jumala poolt määratud hea ja õiglase korra jaluleseadmisenä, mis omakorda eeldas distsipliini rakendamist reeglitele kohusetundliku allumise tagamiseks. Kristlikud ilmalikud valitsejad nägid seda – korra loomise kaudu teostatavat usulist reformatsiooni – enda ülesandena. Selle nimel hakkasid ilmalikud valitsejad enda kätte koondama administratiivset autoriteeti kiriku üle ning märkimisväärsel määral sekkuma ka doktriini puudutavatesse küsimustesse. Nad hakkasid üle võtma üha rohkem ühiskondlikke funktsioone, mis olid varem traditsiooniliselt kuulunud kirikule. Nõnda osales varauusaja riik järjest laiaulatuslikumat kirikukorralduses ning ka doktriinis. Selle arengu ning varauusaegse Euroopa poliitiliste ja ühiskondlike protsesside iseloomustamise ja seletamise raamistikuna on mõningad ajaloolased välja pakkunud teesi konfessionaliseerimisest.

²⁴ Kokkuvõtte reformatsiooni taustast tugineb Gerald Straussi kirjutisele: Gerald Strauss, „Ideas of *Reformatio* and *Renovatio* from the Middle Ages to the Reformation“, *Handbook of European History 1400–1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. Vol. II: Visions, Programs and Outcomes*, eds. Thomas A. Brady, jr., Heiko A. Oberman, James D. Tracy (Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1995) lk. 1-30.

²⁵ Konsiliaarliikumine seadis üldise kirikukogu autoriteeti paavsti omast kõrgemale. Konsiliaarliikumise ja selle reformikäsitluse kohta vt. lähemalt *Conciliarism and Papalism*, eds. J. H. Burns, Thomas Izbicki (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

1.1. Konfessionaliseerimise paradigma ja selle periodiseering

Konfessionaliseerimise tees on ajalookirjutuses nüüdseks sedavõrd laialt levinud, et varauusaja Euroopa sotsiaaljalugu uurides ei saa sellest vaikides mööda minna. Heinz Schilling ja Wolfgang Reinhard tõid selle teesi käibe 1970. aastatel oma uurimistöodes, mis keskendusid luterlusele, kalvinismile ja katoliiklusele saksa aladel.²⁶ Nende kahe ajaloolase poolt välja töötatud paradigma juured on Ernst Walter Zeedeni 1958. aastast pärinevas töös uusaja selgelt määratletud konfessioonide ülesehitamise kohta 16. sajandi katoliikluses, luterluses ja kalvinismis.²⁷ Konfessionaliseerimine on keskse tähtsusega teema, kuna varauusaegses Euroopas oli religioon ühiskonna sideaine (*religio vinculum societatis*). Religiooni ja kirikut peeti kogu ühiskondliku korra kesketeks, kandvateks alustaladeks.²⁸ Kui reformatsiooni tulemusena lõhenes kirik katoliiklikuks ja protestantlikeks usutunnistusteks, alustasid konfessionaliseerimise teesi kohaselt mõlemad usuvoolud oma konfessiooni seesmist ülesehitamist. Sotsiaalset distsiplineerimist rakendati konfessiooni ülesehituses selleks, et tagada sõnakuulelikkust ja usulist ühtsust.²⁹ Selle tulemusel hakkas igal konfessionaalsel territooriumil välja kujunema vastav protestantlik või katoliiklik konfessionaalne identiteet. Nõnda on konfessionaliseerimist peetud tsentraliseeritud absolutistliku riigi kujunemise üheks etapiks. Euroopa reformatsiooniajaloole keskendunud Andrew Pettegree on konfessionaliseerimise põhitunnused kokku võtnud, toetudes omakorda Heinz Schillingu ja Ronnie Po-Chia Hsia töödele selles valdkonnas. Esimene põhitunnus on liit riigi ja kiriku vahel. Kirik oli kujunemas riigikirikuks. Kohalikul tasandil kujunes koguduse kirikuõpetajast omamoodi riigiesindaja. Lisaks koguduse sotsiaalse distsiplineerimise funktsioonile vahendas kirikuõpetaja rahvale ka seadusi ja muud ametlikku teavet – sellist teavet kuulutati rahvale, kellest suurem osa oli kirjaoskamatu, just kirikukantslist. Teiseks oli konfessionaalne reform riigi ülesehitamise (*state-building*, *Staatsbildung*) üks oluline vahend, kuna seda rakendati sidusa ja sõnakuuleliku poliitilise üksuse moodustamiseks riigialamate liitmise kaudu. Kolmanda põhitunnusena sai uus religioosne distsipliin tõhusaks üldise sotsiaaldistsipliini vahendiks. Neljanda põhitunnusena

²⁶ Fred van Lieburg, „Conceptualising Religious Reform Movements in Early Modern Europe“, *Confessionalism and Pietism: Religious Reform in Early Modern Europe*, ed. Fred van Lieburg (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2006) lk. 1-10, siin lk. 1.

²⁷ Salvador Ryan, „From Late Medieval Piety to Tridentine Pietism? The Case of 17th Century Ireland“, *Confessionalism and Pietism: Religious Reform in Early Modern Europe*, ed. Fred van Lieburg (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2006) lk. 51-69, siin lk. 51 viitab Ryan Zeedeni artiklile, Ernst Walter Zeeden, „Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe“, *Historische Zeitschrift* 185 (1958) lk. 249-299.

²⁸ Schilling, „Confessional Europe“, lk. 642.

²⁹ Ibid., lk. 643.

tõi konfessionaliseerimine endaga kaasa eluviisi reformeerimise (*reformatio vitae*), tuginedes usureformile, riigi ülesehitamisele ja sotsiaaldistsiplineerimisele. Suurel määral tõrksale rahvale suruti seda kõike peale ülalt alla. Tulemusena muutus ühiskond põhjalikult.³⁰

Üks põhiline konfessionaliseerimise tunnus luterlikes maades oli Hartmut Lehmanni arvates üksikasjalike kirikuseaduste (*Kirchenordnung*) kehtestamine kirikuelu ja igapäevaelu igakülgselt reguleerimiseks. Samuti peab ta kirikut riigi lahutamatuks osaks, kuna riigi valitseja oli kiriku tegelik juht. Lehmann väidab koguni, et ilmaliku valitseja absoluutse võimu kehtestamine poleks olnud võimalik ilma konfessionaliseerimiseta, kuna teisiti poleks olnud võimalik tasalülitada aadelkonna poliitilist mõjuvõimu. Lisaks rõhutab Lehmann, kuivõrd ülioluline oli lojaalne ja hästi väljaõpetatud vaimulikkond nii kirikuseaduse elluviimiseks kui ka riigitruuduse tagamiseks.³¹ Heinz Schilling samuti toob konfessionaliseerimise ühisjoonena eraldi välja uuendatud vaimulikkonna moodustumise ning juhib tähelepanu valdkondadele, kus riik ja kirik mõlemad pretendeerisid mõjuvõimule: abielu ja perekond, haridus, vaesteabi ja sotsiaalhoolekanne. Kuna konfessionaalsetel kirikutel oli keskne osa varauusaja riigi poliitilises ja sotsiaalses ümberkorraldamises, oli konfessioonide esilekerkimine 16. sajandi teisel poolel üks varajase moderniseerumise võtmesündmusi. Moderniseerumise tulemuseks oli ilmalik riik, kuid sellele eelnes taas sakraliseerimine ehk siis riik muutus esialgu sakraalsemaks enne selle ilmalikustumist.³² See sakraliseerimine oli konfessionaalse identiteedi kujundamise teenistuses. Usuline ühtsus on tagatud, kui rahva enamus võtab omaks ühise usulise identiteedi. Arvestades, et religioon toimis ühiskonnas sideainena, pidasid valitsejad usulist ühtsust oluliseks abivahendiks poliitilise ühtsuse saavutamiseks.³³

Konfessionalismi perioodi lõpp on paigutatud 17. sajandi keskele ning selle tähiseks on peetud Vestfaali rahu.³⁴ Siit edasi algas poliitika religioonist lahutamise protsess nii teoorias kui ka praktikas. Üheks teguriks oli ametlike konfessioonide võrdväärseks muutumine Saksamaal. Konfessionalism oli valitsejatest teinud kiriku kaitsjad, kellel oli oma territooriumil õigus kaitsta seal valitsevat usutunnistust kui ainuõiget. Vestfaali rahu kaotas selle põhimõtte. Kui valitsev vürst vahetas oma konfessiooni, ei puudutanud see enam tema

³⁰ Pettegree, „Confessionalisation in North Western Europe“, 106–107.

³¹ Lehmann, „Lutheranism in the Seventeenth Century“, lk. 60.

³² Schilling, „Confessional Europe“, lk. 642-647.

³³ Forster, *Catholic Germany*, lk. 5.

³⁴ Schilling, „Confessional Europe“, lk. 669; Riho Saard, *Kristluse ajalugu selle algusest tänapäevani* (Tallinn: Argo, 2013) lk. 315.

alamaid.³⁵ Nõnda kaotas konfessionalism oma aluse. Konfessionaalne riik hakkas järk-järgult muutuma ilmalikuks, sallivaks administratiivseks riigiks, mille välispoliitiline lähtealus oli *raison d'état* ning mille sisepoliitiline eesmärk oli üldine hüvang.³⁶ Teiseks mõjuteguriks konfessionaliseerimise hääbumises on peetud valgustust, kuna selle mõjutusel toimus Euroopa ühiskonna vaimsete alustalade radikaalne sekulariseerimine ning seeläbi muutusid ka asutused sekulaarseks. Valgustus muutis kristlikku maailmapilti ning sundis kirikut korrigeerima ettekujutusi nii maailmakõiksusest kui inimühiskonnast.³⁷ Nõnda kadus varauusaegsel riigil strukturealne vajadus koalitsiooni järele konfessionalismiga. Seemiselt murenes kiriku ortodoksne dogma ning see on kolmas konfessionaliseerimise lõppu mõjutav tegur. Luteri kirikus näiteks õnnestas pietism kiriku ortodoksset dogmat, samas kui jansenism oli väljakutse ortodokssele katoliiklikule dogmale. Samal ajal hakkas riik poliitikat ja ühiskonda dekonfessionaliseerima.³⁸ Riik oli jõudmas arenguetappi, kus oli suuteline toimima tõhusalt ka ilma kiriku või religiooni abita. Nõnda võis riik hüljata tõekspidamise religioonist ühiskonna sideainena ning lubada konfessioonide paljusust.³⁹ Enam ei hoidnud riiki koos konfessionaalsus, selle asemele tulid uued aated – patriotism ning rahvuste ja riigi huvid. Üldine arusaam kiriku olemusest muutus koos muutunud arusaamaga riigist, selle iseloomust ja ülesannetest. Riik ei pidanud enam vastutama jumala ees oma kodanike hingede eest, kuna usk muutus individuaalseks asjaks. Edaspidi vastutas riik vaid kirikuvälise haldamise eest.⁴⁰ Siiski oli konfessionaalsetel jõududel jätkuvalt mõju nii riikide siseselt kui ka riikide vahel ning need jõud olid riikidele toeks pikka aega ka pärast konfessionaalse perioodi lõppu, kuna kirikust kui organisatsioonist sai üks osa ühiskonna poliitilisest struktuurist.⁴¹

1.2. Kriitika konfessionaliseerimise paradigma aadressil

Konfessionaliseerimise paradigma suhtes skeptiliselt meelestatud ajaloolaste seas on Andrew Pettegree veenvalt näidanud, et tolle paradigma ühestki põhijoonest lähtuvalt ei õnnestu konfessionaliseerimisega Loode-Euroopa riikide tegelikku olukorda kirjeldada. Pettegree vaatluse all on varauusaja Prantsusmaa, Madalmaad, Inglismaa ja Šotimaa. Nendes riikides oli riigi ülesehitamise protsess usulist ühtsust taotlevast kampaaniast sisuliselt lahutatud, ning Prantsusmaal ja Inglismaal jäi riigi ülesehitamise protsess üldse

³⁵ Saard, *Kristluse ajalugu*, lk. 343.

³⁶ Schilling, „Confessional Europe“, lk. 670.

³⁷ Valgustusega kaasnevatest muutustest vt. Saard, *Kristluse ajalugu*, lk. 378-379.

³⁸ Schilling, „Confessional Europe“, lk. 669.

³⁹ *Ibid.*, lk. 667-668.

⁴⁰ Saard, *Kristluse ajalugu*, lk. 380-381.

⁴¹ Schilling, „Confessional Europe“, lk. 667-668, 670.

reformatsioonile eelnenud aega. Kõik neli riiki pidid leppima usulise paljususega.⁴² Distsiplineerimine ühtlase, karmima moraalsuse pealesurumise eesmärgil oli nendes neljas riigis pea tundmatu ning sellist koostööd kiriku ja riigi vahel nagu saksa aladel pole siin täheldatud. Konfessionaliseerimise paradigma aksiomaatilise ülalt alla surve asemel on nendes riikides näha hoopis altpoolt lähtuvat survet moraalse reformi järele. Pettegree järeldab, et konfessionaliseerimine oli Loode-Euroopas väheedukas, ent möönab samas, et tolle protsessi taga olev motivatsioon avaldas siiski teatud määral mõju ka nendes maades.⁴³

Kui konfessionaliseerimise paradigma toetajad võivad ehk Pettegree kriitikat pareerida tõdemusega, et paradigma ongi põhiliselt välja töötatud saksa alade tarvis ning väita, et seal toimib paradigma hästi, siis Marc R. Forsteri kriitika on neile problemaatilisem, kuna see puudutab saksa katoliiklike alasid, konkreetsemalt Edela-Saksamaad. Forsteri hinnangul on konfessionaliseerimise paradigmat pooldavad ajaloolased ületähtsustanud eliidi rolli usuliste praktikate määramises ja konfessionaalse identiteedi loomises. Konfessionaalne identiteet kujunes hoopis igapäevaelu kogemuste kaudu ning seda identiteeti elati lihtinimeste igapäevases maailmas. Forster toob välja kolm põhilist punkti, kus konfessionaliseerimise kontseptsioon ei klapi hästi tegeliku olukorraga varauusaegsel Edela-Saksamaal. Oma uurimuse põhjal on ta järeldanud, et suurem osa inimestest tolles saksa piirkonnas oli 17. sajandi lõpupoole omandanud konfessionaalse identiteedi vaatamata asjaolule, et tol ajal puudusid seal piirkonnas tugevad riigid ning püsivat konfessionaliseerimise poliitikat nendel aladel ei rakendatud. Teiseks, tolle piirkonna kohalikus kogemuses barokiaja katoliikluses kahe sajandi jooksul 1550–1750 puuduvad märgid eliidi poolt sponsoreeritud sotsiaalse distsiplineerimise või moderniseerimise programmist. Forster on leidnud selgeid tõendeid, et hoopis altpoolt lähtuvad usulised muutused olid palju olulisemad kui eliidi initsiatiivid. Kolmandaks, kohaliku usulise praktika analüüs on näidanud, et katoliikliku identiteedi lätted polnud poliitilised, vaid pärinesid rahvalt endalt. Barokne katoliiklus ei olnud ei eksklusiivselt ega peamiselt eliidi tööriist. Üldiselt öeldes sobis selline katoliiklus elanikkonnale, kuna see oli kohandatud vastavalt kohalike kogukondade soovidele.⁴⁴ Forsterile sekundeerivad Thomas Mergal ja Hans-Jürgen Goertz, kes ei ole piirdunud vaid katoliiklike aladega kui nad on välja toonud, et kinnised ja sallimatud konfessionaalsed kogukonnad kujunesid ka nõrkades riikides. Joel Harrington ja Helmut Walser Smith samuti kritiseerivad

⁴² Isegi vaieldamatult ülekaalukalt katoliiklikul Prantsusmaal elas siiski nõnda palju hugenotte, et kuningas Henri IV andis 1598. aastal riigi poliitilise ühtsuse huvides välja teataval määral usuvabadust lubava Nantes'i edikti. Selline leplikkus usulise paljususe osas osutus küll ajutiseks, kuna Louis XIV tühistas selle edikti 1685. aastal.

⁴³ Andrew Pettegree, „Confessionalisation in North Western Europe“, lk. 105–120.

⁴⁴ Forster, *Catholic Revival in the Age of the Baroque*, lk. 12-15.

konfessionaliseerimisest lähtuvate ajaloolaste kalduvust keskenduda ülalt alla konfessionaliseerimisele, mis ületähtsustab riigi sunnivõimu ning alahindab kohalike traditsioonide ja lihtrahva kultuuri panust. Geoff Eley arvates keskendub konfessionaliseerimise tees liialt institutsioonilisele küljele ning ei võta usuliste tavade ja tõekspidamiste kultuurilist ajalugu küllalt tõsiselt. Thomas Kaufmanni hinnangul kalduvad konfessionaliseerimisest lähtuvad ajaloolased eeldama homogeensust konkreetsetes konfessionaalsetes rühmitustes, mis ei võta arvesse paljususi konfessioonide sees ega suhtlust ja sarnasusi konfessioonide vahel. Konfessionaliseerimisest lähtudes ei too need ajaloolased esile varauusaja usulise kultuuri keerukust usulise identiteedi vormides, mis kerkivad esile erinevates kontekstides.⁴⁵

Üldine kokkuvõte kriitikast konfessionaliseerimise aadressil pärineb Robert Scribnerilt, kelle hinnangul ei arvesta konfessionaliseerimise paradigma asjaoluga, et kultuur pole ühetaoline, staatiline ega homogeenne. Kultuuril on mitmed erinevad tähendused ja väärtused. Kultuur hõlmab kultuuriliste väärtuste või praktikate juurutamise, omastamise, konkureerimise, assimileerimise või tagasilükkamise protsesse. Konfessionaliseerimise paradigma eirab ilmselget erinevust pealesurutud või juurutatud normide ja inimeste poolt elatud igapäevaste kogemuste tegelikkuse vahel. Samuti ei arvesta paradigma rohkete erinevate viisidega, kuidas inimesed võisid kultuurinorme vastu võtta, neid omal viisil tõlgendada, lihtsalt eirata või siis sellistele normidele vastupanu osutada. Enamgi veel, konfessionaliseerimise tees ei arvesta asjaoluga, et kõik ülalmainitud reageeringud sageli moodustavadki heterogeense kultuurilise terviku.⁴⁶ Ülalmainitud ajaloolaste skeptiline hoiak toob esile, kuivõrd oluline on kriitiliselt analüüsida igasugust ajalooliste protsesside kirjeldamise skeemi iga konkreetse piirkonna ja olukorra kontekstis, enne kui vastavat skeemi kohaldada ajaloolises uurimuses.

1.3. Konfessionaliseerimise paradigma Eestimaa ajaloolises kontekstis

Kui kriitika konfessionaliseerimise paradigma aadressil tekitab küsimusi selle kohaldatavuse kohta üldse, näitab seesama kriitika samuti, et see paradigma ei ole Euroopas universaalselt kohaldatav. Siinkohal kerkib küsimus, mil määral saab rääkida konfessionaliseerimisest Eestimaal? Kuna varauusaegne Eestimaa kuulus saksa kultuuriruumi ja Kesk-Euroopa saksa alad on peetud piirkonnaks, kus konfessionaliseerimise paradigma

⁴⁵ Mergali, Goertzi, Harringtoni, Smithi, Eley ja Kaufmanni kriitika kohta vt. Schantz, „Politics, Prophecy and Pietism in the Halberstadt Conventicle“, lk. 129-131.

⁴⁶ Scribner, *Religion and Culture in Germany*, lk. 42-43.

aitab toimivaid protsesse kõige adekvaatsemalt lahti mõtestada, näib esmapilgul, et sama paradigma võiks sobida olude mõtestamiseks ka Eestimaal. Siin tuleb aga arvestada määrava erinevusega, et Eestimaa oli tol ajal Rootsi provints. Riigiõiguslik erinevus oli Rootsi kuningale takistuseks oma autoriteedi maksmapanemisel Eestimaal – Rootsi Läänemere provintsid ei olnud õiguslikult ja administratiivselt integreeritud riigi põhialadega. Sellistes tingimustes tuli jääda lootma koostööle kohaliku valitseva kihiga, saksa aadelkonnaga. Kui Saksa riigi aladel osalesid territooriumi valitsemises ja haldamises valitsusvõim eesotsas valitsejaga ning kohalik aadel ja linnamagistraadid, siis Eestimaal osalesid lisaks Rootsi kuningavõimule ka Rootsi kõrgaadel, kohalik Eestimaa aadel ning linnade magistraadid. Eestimaa asend Rootsi suurriigi perifeerse provintsina on koondanud ajaloolaste tähelepanu konfessionaliseerimise küsimuse asemel Rootsi keskvalitsuse unifitseerimispoliitikale. Rootsi kuningavõimu provintsioliitika oli suunatud keskvalitsuse tugevdamisele ja riiklikule ühtsusele, eesmärgiga unifitseerida Läänemere provintsid Rootsi põliste aladega.⁴⁷

Alates Uppsala sinodist 1593. aastal oli luteri usk määratud Rootsi riiklikuks usutunnistuseks. Sealt edasi on võimalik käsitleda edasist arengut Rootsis konfessionaliseerimise paradigma järgi. Unifitseerimispoliitika kaudu kandusid konfessionaliseerimise ilmingud Rootsist Eestimaale. Eestimaal oli orduaja lõpuks reformatsioon juurdunud vaid saksakeelse linnakodanluse ja maal balti aadelkonna seas.⁴⁸ Reformatsiooni hakati protestantliku Rootsi võimu ajal süstemaatiliselt levitama Eestimaa talurahva hulgas alles pärast Vene-Liivimaa sõja lõppu 16. sajandi lõpukümnenditel. Luteriusu juurutamine rahva seas oli pikaajaline protsess, mis kestis läbi kogu Rootsi aja.⁴⁹ Selle usu sügavamale alusele viimine eeldas usu põhitõdede õpetamist ehk katehhiseerimist. Enne, kui saaks üldse rääkida usulisest ühtsusest, pidi rahvas saama teadlikuks konfessiooni põhitõdedest ja need omaks võtma. Jürgen Beyeri lähenemises võrdubki konfessionaliseerimine katehhiseerimisega. Tema sõnul toimusid Eesti- ja Liivimaal samasugused konfessionaliseerimisprotsessid nagu mujalgi Euroopas.⁵⁰ Nendel protsessidel

⁴⁷ Rootsi kõrgaadel ei pooldanud provintside unifitseerimist ning sellest poliitikast loobuti aastatel 1634 – 1680, kui kõrgaadel oli domineerival positsioonil kuninganna Kristiina valitsemisajal ja Karl XI regentvalitsuse ajal. Vt. lähemalt Aleksander Loit, „Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561-1710 (1721)“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17 sajandil*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 8 (15). Koost. Enn Küng (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002) lk. 7-26, siin lk. 11-13.

⁴⁸ Riho Saard, „Eestlane ja luterlus I“, *Akadeemia*, nr. 6 (2007) lk. 1238-1261, siin lk. 1239, 1242-1243.

⁴⁹ Aleksander Loit, „Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17 sajandil III*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 17 (24). Koost. Enn Küng (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009) lk. 7-40, siin lk. 33.

⁵⁰ Beyer, „Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal“, lk. 87-88, 92-94.

oli Eestimaal Rootsi ajal vahelduv ja ebahütlane edu. Kohaliku rahva sotsiaalne ja usuline ümberõpetamine oli jäänud poolikuks, mis põhjendab sotsiaal- ja kirikudistsiplineerimise jätkumist ka uutes tingimustes Vene valitsuse all.

Eelnevale toetudes moodustab arutelu rootsiaegsest konfessionaliseerimisest Eestimaal tausta käesoleva uurimuse uuritavale perioodile Vene võimu *de facto* kehtestamisest 1710. aastal kuni Venemaa evangeelse luterliku kiriku seaduse kehtestamiseni 1832. aastal. Käesoleva töö autor ei pea Põhjasõja järel Vene võimu all jätkanud sotsiaal- ja kirikudistsiplineerimist konfessionaliseerimise protsessi jätkuks kahel põhjusel. Esiteks on juba ülalmainitud seisukoht, et konfessionaliseerimise etapp uusaja riikide ülesehitamises oli Vene ülemvõimu kehtestamise ajaks lõppenud, lähtudes konsensusest ajaloolaste seas, et konfessionaliseerimise periood kestis sadakond aastat 16. sajandi keskpaigast 17. sajandi keskpaigani ning hääbus ajapikku pärast Kolmekümne aasta sõja lõppu. Teiseks on asjaolu, et riigikirik Venemaal oli õigeusu kirik. Konfessionaliseerimine oleks tähendanud tihedat koostööd riigi ja õigeusu kiriku vahel rahva pööramiseks vene usku ja alles seejärel sotsiaal- ja kirikudistsiplineerimise meetmete kaudu riigile lojaalsete ja sõnakuulelike alamate kasvatamist. Vene võim ei läinud seda teed ja lubas luteri kirikul jätkata peamise konfessioonina Eestimaal. Nõnda langeb ära konfessionaliseerimise paradigma põhiline väide riigi ülesehitamisest riigi ja kiriku koostöös riigile lojaalsete ja sõnakuulelike alamate kasvatamise abil.

Siit võib kerkida küsimus, miks jätkus Vene võimu all sotsiaal- ja kirikudistsiplineerimine, samas kui konfessionaliseerimise põhieesmärk oli ära langenud? Vastuse otsimises võib abiks olla konfessionaliseerimise asemel alternatiivse nimetuse rakendamine, nagu moderniseerimine või tsiviliseerimine. Moderniseerimise protsess jätkus olenemata valitsevate ringkondade suvast. Sellised ringkonnad võisid küll üritada seda kiirendada või pidurdada, aga kätt ette panna ei olnud võimalik. Kohaliku valitseva kihina ei olnud Balti aadelkonnal erilist põhjust soovida sellist moderniseerimise protsessi seisma panna ega tagasi pöörata, kuna töökate ja sõnakuulelike alamate kasvatamine oli nende kui mõisnike huvides. Luteri kirik oli nüüdsest liidus balti aadelkonnaga, et oma ühiste huvide ja privileegide eest seista olukorras, kus mõlemad allusid Vene võimule. Eestimaal jätkuvale sotsiaal- ja kirikudistsiplineerimisele ei moodusta raamistikku konfessionaliseerimine, vaid kohaliku autonoomse hegemoonia kaitse suures võõrusulises impeeriumis.

2. KIRIKUDISTIPLIINI LÄHTEALUSED: REFORMATSIOON KUI ÜLEMINEK PATUKAHETSUSEST DISTSIPLIINILE

Kirikudistsipliini arutluse eel tuleks esmalt selgusele jõuda kiriku moraalisisüsteemi põhitõdedes. Katoliiklikus traditsioonis tugines kristlik moraal seitsmele surmapatule: superbia, invidia, ira, avaritia, gula, acedia ja luxuria.⁵¹ Neist kolm esimest olid vaimust kantud patud, ülejäänud olid himurusest kantud lihalikud patud.⁵² Viimane patt selles nimekirjas, luxuria ehk iharus, viitas põhiliselt abielurikkumisele, mis, nagu sissejuhatuses öeldud, on käesolevas uurimuses üheks uurimisteenaks ning millest tuleb eraldi juttu viimases peatükis. Teoreetilisel tasandil kujutleti keskajal abielurikkumist süüteona ligimesearmastuse vastu, varguse erakordselt vastiku vormina, ent tegelikkuses tunnetati seda sageli pühaduserikkumisena. Valitseva kirikliku arusaama kohaselt oli suguline läbikäimine loomuomaselt häbiväärne. Siit tulenes doktriin, et suguline läbikäimine ka abielupartnerite vahel on alati mõnevõrra patune, millest omakorda tulenes tsölibaadi nõue preestritele, naiste sünnitusjärgne kiriklik vaimne puhastus ning paastuajal kehtiv abielukeeld.⁵³

Patukahetsus ja lepitus oli üks katoliku kiriku seitsmest sakramendist. Sakrament koosnes patukahetsusest, pihtimisest ja pattude lunastusest. Neljas Lateraani kirikukogu 1215. aastal määras oma 21. kaanoniga (*Omnis utrusque sexus*), et iga kristlane peab oma kogudusepreestri pihtima vähemalt kord aastas ning pattude lunastuseks sooritama preestri poolt määratud patukahetsuse tegusid.⁵⁴ Seejärel anti patud andeks ja ainult siis, kui sakrament oli tervenisti sooritatud, oli patukahetsejal lubatud osaleda lihavõttepühade armulauas.⁵⁵ Pihtimine leidis aset kirikus teistele kirikukülastajatele nähtavas kohas, nõnda oli see sotsiaalne rituaal. Pattude andeksandmise riituses sooritas preester *impositio manus* – preester asetask oma käe patukahetseja pea peale märgina patukahetseja lepitusest Jumalaga ja oma naabritega, ja kirikusse kogunenud inimesed nägid seda pealt.⁵⁶

Reformatsioon viis lõpule 15. sajandi vältel aset leidnud protsessi, mille käigus kümme käsku asendasid seitse surmapattu kristliku eetilise süsteemi alusena. Kümme käsku töötati süstemaatiliselt välja tegeliku käitumise koodeksina. See protsess aitas olulisel moel

⁵¹ Uhkus, kadedus, viha, ahnus, aplus, mõttelaiskus ja iharus. Mõttelaiskus on traditsiooniliselt osa sellest nimekirjast kuna see võib viia surmapatu sooritamiseni.

⁵² Bossy, *Christianity in the West*, lk. 35.

⁵³ Katoliku kiriku seisukohtade kohta abielurikkumise osas vt. Bossy, *Christianity in the West*, lk. 36-37.

⁵⁴ The Catholic Encyclopaedia <http://www.newadvent.org/cathen/09018a.htm> [19.10.2015]

⁵⁵ Bossy, *Christianity in the West*, lk. 45.

⁵⁶ Ibid., lk. 47-48, 134.

juurutada arusaama, et patt on õigupoolest sõnakuulmatus – sõnakuulmatus Jumala vastu, kiriku, kuninga, vanemate, õpetajate ja kõige üldisemalt – autoriteetide vastu.⁵⁷ John Bossy hinnangu kohaselt oli üleminek seitsmest surmapatust kümnele käsule osa laiemast üleminekust patukahetsusest ja meeleparandusest kirikudistsipliinile. Selle ilmikas näide on pihtimise sakramendi muutumine poolenisti avalikust riitusest privaatseks pihiks. Privaatne pihtimine oli varauusaja uuendus ja selle tõendiks on 1565. aastal leiutatud pihikapp. Pihikapp tegi lõpu avalikult nähtavale pattude andeksandmise rituaalile ning asetas distsipliini esikohale. Kui katoliiklased olid varem kutsutud patukahetsusele kord aastas, siis reformatsiooni ja vastureformatsiooni järel kutsuti pihtimisele aastaringelt.⁵⁸ Distsipliini võidukäigu üks tulemus oli abielurikkumise ja abieluelsete seksuaalsuhete rõhutatud käsitlus patuna. Kirikudistsipliini üks universaalne tunnus näib olevat olnud asjaolu, et kõige rangemad karistused, kaasa arvatud süü avalik ülestunnistamine, olid ette nähtud seksuaalsetele süütegudele. Siit lähtus kristliku maailma kalduvus süstemaatilisemalt piirata vallaliste inimeste seksuaalsust.⁵⁹

Patustamise ohjeldamine kümne käsu võtmes oli kirikudistsiplineerimise üks oluline siht. Heinz Schillingu arvates pidi nõrk varauusaegne riik uute väärtushinnangute sisendamiseks oma alamates lootma kiriku keeldudele. Patustamise ohjeldamisega aitas konfessionaalne kirik tugevdada riigi sotsiaalset distsipliini, kuna kirik ja riik sisendasid samu norme. Seetõttu peab Schilling kirikudistsiplineerimist oluliseks teguriks moderniseerimise protsessis.⁶⁰ Ute Lotz-Heumann aga seab kiriku tõhususe patustamise ohjeldamises kahtluse alla. Tema hinnangul ei olnud lihtrahvas distsiplineerivate meetmete passiivsed 'ohvid' ega sõnakuulelikud vastuvõtjad. Rahvas olevat leidnud tee koostöö või kokkuleppeni, või hoopis vältinud distsiplineerivaid meetmeid. Järelikult polevat distsiplineerivad meetmed olnud kaugeltki edukad.⁶¹ Kui Lotz-Heumannil on õigus, siis konfessionaalne kirik ei suutnud oluliselt ohjeldada patustamist ega seeläbi riigi sotsiaalset distsipliini tugevdada. Tingimused erinesid paiguti ja seetõttu erines kirikudistsiplineerimise edukus piirkonniti.

2.1. Reformieelsed kirikudistsipliiniga seotud arengud

Kui lähemalt uurida kirikudistsiplineerimist 18. sajandi Eestimaal, tuleb välja selgitada millistes tingimustes see toimus. Ühisjooned ja erinevused selles protsessis tulevad esile, kui

⁵⁷ Ibid., lk. 116, 130, 135.

⁵⁸ Ibid., lk. 134-135.

⁵⁹ Ibid., lk. 130, 135-136.

⁶⁰ Schilling, „Confessional Europe“, lk. 662.

⁶¹ Lotz-Heumann, „Imposing church and social discipline“, lk. 248.

asetada kirikudistsiplineerimise Eestimaa variant Euroopa laiemasse konteksti. Selleks vaatame lühidalt kirikudistsipliiniga seotud arenguid reformieelsest ajast alates. Vana-Liivimaal katoliiklikul ajal ei olnud kogu kihelkonna rahva osavõtt missast kohustuslik: „Piisas sellest, kui aastas ühel korral pihisakramendist osa saadi ja ühel korral armulauasakramenti vastu võeti, kusjuures sakramendist osasaamine selles mõlemas elemendis [armulaua leib ja vein, autori täpsustus] polnud rahval võimalik. Sellises käitumises, et kirikusse ei mindud igal pühapäeval, ei olnud katoliiklikus kontekstis midagi iseäralikku.“⁶² Järelikult ei olnud katoliku kiriku nõudmised kirikuskäimise osas eriti koormavad. See annab alust arvata, et nõutud kommete täitmine ei pruukinud olla talupoegadele eriti vastumeelne. 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi esimese poole eesti rahvuslased on propageerinud teesi, mille kohaselt oli muinasaja eestlastel oma kõrgel tasemel väljaarenenud harmooniline muinasusk, mille vägivaldne kristianiseerimine hävitas. Eestlaste tuntud loidus ristiusu suhtes polevat niisama ükskõiksus, vaid hoopis aktiivne vimm.⁶³ Vastumeelsus kristluse suhtes olevat nõnda olnud otsekui muistse vabadusvõitluse jätk, kus sügaval südames hoiti alles vanu häid tõekspidamisi, kanti viha sakslaste ristiusu vastu ja oldi iga hetk valmis vastumeelset võõrast usku maha pesema. Ka nõukogude aja lõpuperioodi ajalookirjanduses jääb kõlama arvamus, et sunniabinõudest hoolimata jäi kirik rahvale võõraks ja kaugeks ning et kristlikud kombetalitused jäid pealesunnitud formaalsuseks.⁶⁴ Selliste seisukohtade tõenduseks puuduvad andmed. Vastupidi, missa viirukiga ja palvelauludega, pühitsetud vesi, sakramendid jms nähtavasti avaldas eesti talupoja hingele märkimisväärset muljet, kuna katoliiklikud riitused ja nendega kaasnevad transsubstantsiatsioon ja eksortsistlikud tõrjemaagiavormelid olid keskajal eestlastele omaks saanud. Sellelt pinnalt kasvas Riho Saardi hinnangul välja katoliikluse ja rahvausundi sünkretistlik usund. Reformatsiooni järel, kui luterlus jõudis maapiirkondadesse, hoidis maarahvas visalt sellest sünkretistlikust usundist kinni ning samuti teatud katoliiklikest pühadest.⁶⁵ Kui rahvausundi kohaselt oli mitmeid jumalaid, on mõeldav, et rahvas võis pidada kristlaste jumalat üheks mitmete seas. Et kindlustada endale ja omastele siin ilmas head käekäiku, võis talurahvas arvatavasti pidada mõislikuks kõikide jumalatega hästi läbi saada, ka kristlaste omaga. Sellelt pinnalt on alust arvata, et maarahvas ei pruukinud kristlike kombetalituste vastu eriti tõrkuda. Kristluse luterlik variant aga tuli kõrgendatud nõudmistega.

⁶² Saard, „Eestlane ja luterlus I“, lk. 1244-1245.

⁶³ Tõnno Jonuks, „Rahvuslus ja muinasusund: religioon eestlase loojana“, *Ajalooline Ajakiri*, nr. 3/4 (141/142, 2012) lk. 269-285, siin 276-278. Samal teemal vt. ka Kristi Kukk, „Mütologiseeritud ajaloo rollist Eesti rahvuse arengus“, *Vikerkaar*, 10-11 (2003), lk. 98-107.

⁶⁴ *Eesti talurahva ajalugu*, I kd., peatoim. Juhan Kahk (Tallinn: Olion, 1992) lk. 537.

⁶⁵ Katoliikluse ja rahvausundi lõimumisest vt. Saard, „Eestlane ja luterlus I“, lk. 1244.

See ei sallinud väljakujunenud sünkretistlikku usundit ning hakkas nõudma iganädalast kirikuskäimist.

Eelpool mainitud miinimumnõuded, mis kehtisid Liivimaal reformatsioonieelses kirikus, kehtisid laiemalt ka kristlikus Euroopas. Pihtimine ja armulauast osavõtt kord aastas lihavõtetel oli üleüldiselt nõutud kõikidelt täiskasvanutelt. Missal käimine pühapäeviti oli inimese enda otsustada. Laialt on kurdetud üleüldist loidust kirikuskäimise osas. Siena Bernardinus (1380-1444) oli teadnud rääkida inimestest Itaalias, kes polnud kunagi kirikusse sisenenud. 15. sajandi Flandria mõnes piirkonnas olevat väga vähesed inimesed kirikus käinud.⁶⁶ Sugugi mitte kõik inglased reformatsioonieelsel Inglismaal ei käinud kirikus ja osale elanikkonnast jäid ristiusu dogma ka kõige elementaarsemad tõekspidamised täiesti tundmatuks. Lisaks sellele paljud neist, kes kirikus käisid, tegid seda märkimisväärselt vastumeelselt.⁶⁷ Nende seas, kes Saksamaal ja mujal Euroopas siiski kirikusse ilmusid, olevat üldine suhtumine seal toimuvasse olnud üsna hooletu. Keskaegses kirikuruumis polnud kogudusepinke, ja see oli üldine tava kogu Euroopas ning samuti ka Liivimaal kuni reformatsioonini.⁶⁸ Inimesed seisid jumalateenistuse ajal kobaras ning võisid kirikus vabalt ringi liikuda. Tänapäevaste arusaamade järgi valitses kirikus korratus: aeti omavahel juttu, ka tülitsemine ei olevat haruldane olnud, ja üldine sumin võis kasvada üsna kärarikkaks. Kölni piirkonnas on näiteks kurdetud, et kiriku külastajad hilinesid missale ja lahkusid sealt enne lõppu ning saabumise ja lahkumise vahel olevat nende tähelepanelikkus jätnud soovida.⁶⁹ Missa kõrghetkeks peeti hostia ülendamis (inglise keeles *Elevation of the Host*), kui preester tõstis pühitsetud ja läbi transsubstantsiooni Kristuse ihuks muundunud armulaualeiva pea kohale, et rahvas saaks seda imetleda. Paljud inimesed tahtsid vaid sellest ülevast hetkest osa saada ja nõnda olevat olnud laialt levinud kombeks oodata õues kirikuuksel viimse hetkeni ja siis tormata robinale kirikusse, et jälle kohe, pärast hostia ülendamis lahkuda.⁷⁰ Kirikureformide üks suund oli korraloomine jumalateenistuses endas. Reformi ponnistustele

⁶⁶ Siena Bernardinuse üteluse ja Flandria olukorra kohta vt. John van Engen, „The Church in the 15th Century“, *Handbook of European History, 1400–1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. Vol. I: Structures and Assertions*, eds. Thomas A. Brady, jr., Heiko A. Oberman, James D. Tracy (Leiden, New York, Cologne: E. J. Brill, 1994) lk. 305-330, siin lk. 312.

⁶⁷ Keith Thomas, *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in 16th and 17th Century England* (Harmondsworth, etc: Penguin Books, 1985) lk. 189.

⁶⁸ Kogudusepinkide kohta keskaegsel Liivimaal vt. *Eesti ajalugu II: Eesti keskaeg*, toim. Anti Selart (Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 2012) lk. 326. Kogudusepinkide kohta Euroopas laiemalt vt. Richard Kieckhefer, *Theology in Stone: Church Architecture from Byzantium to Berkeley* (Oxford: Oxford University Press, 2004) lk. 37, 46.

⁶⁹ Forster, *Catholic Germany*, lk. 76.

⁷⁰ Scribner, *Religion and Culture in Germany*, lk. 91, 116; Forster, *Catholic Germany*, lk. 77.

vaatamata aga olevat veel 18. sajandi esimesel poolel jätnud kirikukülastajate pühalikkus ja punktuaalsus soovida.⁷¹

2.2. Arengud kirikudistsipliinis reformatsiooni käigus 16. ja 17. sajandil

Ülalmainitud üldlevinud usulise loiduse tõttu oli talupoegade seas põhiliste usutõdede tundmine enamasti kehv üle Euroopa. Euroopa perifeerias elava Liivimaa talurahva teadmiste madal tase ei olnud erandlik. Veel 16. sajandi alguses oli Kesk- ja Ida-Euroopas üsna tavaline, et talupojad ei tundnud meieisapalvet, usutunnistust, seitset surmapattu ega kümmet käsku. Üks protestantliku reformatsiooni eesmärkidest oli põhiliste usutõdede tundmise taseme tõstmine rahva seas puhta jumalasõna õpetamise abil. Ajaloolased on järgnevate sajandite jooksul arutanud, kas reformatsioon täitis oma usulisi ja sotsiaalseid eesmärke või mitte. Selles debatis on rahva usuliste teadmiste taset kasutatud ühe mõõdupuuna. Tuginedes visitatsiooniprotokollidele, hindab Gerald Strauss reformatsiooni läbikukkunuks. Saksimaa kuurvürstiriigi näitel tõendab Strauss, et oluliselt olukord seal 1528. aasta ja hilis-17. sajandi vahel ei paranenud. Kirikus käis nõnda vähe rahvast, et need olid pühapäeviti pooltühjad, kui samal ajal olid kõrtsid rahvast täis. Kirikuaeda jumalateenistuse ajal kogunenud mehed jõid vägijooke ja laulsid lorilaule. Need vähesed, kes kirikusse tulid, kippusid pastori jutluse alguses juba lahkuma. Ühe küla 150 koguduseliikmest olevat vaid 20 käinud kirikus regulaarselt. Saksimaal oli ette nähtud, et jumalateenistusest eraldi pidas pastor pühapäeva hommikuti ka kateheesi (usuõpetuse) jutluse. Sellel olevat kuulajaid olnud veelgi vähem kui jumalateenistusest osavõtjaid. Üks pastor on 1577. aastal Seegrehna külas tunnistanud, et ta on sageli lahkunud kirikust kateheesi jutlust pidamata, kuna mitte ükski hing pole seda kuulama tulnud. Töötamine oli pühapäeviti keelatud, kuid sellele vaatamata ei vaevunud inimesed oma pühapäevast töötegemist isegi mitte varjama.⁷² Taolised olud olevat Saksimaa vürstiriikides tol ajal tüüpilised olnud. Sellise huvipuudusega usuliste teemade vastu käis käsikäes teadmatust ristiusu kõige algelisematest põhitõdedest.⁷³ Kohati ilmutas kohalik rahvas isegi allumatust ja lugupidamatust kiriku vastu, nagu näiteks visitatsioonil Gronaus 1581. aastal, kui kogudus keeldus ühelegi küsimusele vastamast ja katsujad olid sunnitud visitatsiooni katkestama.⁷⁴ Rohkete taoliste tõendite põhjal järeldeb Strauss, et luteri usul laias

⁷¹ Forster, *Catholic Germany*, lk. 77.

⁷² Strauss, „Success and Failure in the German Reformation“, lk. 49-50.

⁷³ Ibid., lk. 51-59.

⁷⁴ Ibid., lk. 55.

laastus ei õnnestunud elanikkonnale mõju avaldada. Valdav oli täielik ükskõiksus riigikiriku ja selle õpetuste, sakramentide ja pastorite suhtes.⁷⁵

Visitatsiooniprotokollidel on aga omadused, millega tuleb arvestada, kui neid ajalooliste allikatena kasutada. Visitatsiooni küsimustele vastajad ei pruugi alati olla oma vastustes lõpuni ausad. Aivar Põldvee on näiteks jõudnud järeldusele, et ebausutalitused on 26. juuni 1698. aasta Kuusalu visitatsiooniprotokollis teadlikult maha vaikitud.⁷⁶ Ka Mary Noll Venables täheldab, et on raske kindlaks teha kas vastused visitatsiooniprotokollides on ausad ja õiged. Ta on seisukohal, et ajaloolased õigustatult kahtlevad visitatsioonide küsimuste vastustest, et kas need ikka kirjeldavad vastajate usku täpselt.⁷⁷ Lisaks veel, visitatsiooni läbiviijad ei olnud erapooletud andmekogujad ning nende hoiakud ja eelarvamused võisid kallutada seda, mis protokollis lõpuks kirja pandi. Geoffrey Parker on edasi arendanud eespool käsitletud Gerald Straussi uurimust reformatsiooni edukuse või läbikukkumise kohta ning juhib tähelepanu nendele samadele visitatsiooniprotokollidele, millele Strauss tugineb. Parkeri hinnangul nende visitatsioonide läbiviijad sihilikult otsisid kõike, mis oli valesti, ning see on omakorda kallutanud Straussi järeldusi. Parker lisab, et tolle aja katoliiklased, kaasa arvatud sellised juhtivad kujud nagu Ignatius Loyola, olid veendunud reformatsiooni ülekaalukas edus ning uskusid, et vaid kõige tõhusamad vastumeetmed võivad protestantismi võidukäiku pidurdada.⁷⁸

Inglismaal katoliiklikust kirikust lahku löönud anglikaani kiriku seaduse kohaselt oli kirikus käimine ja armulauast osavõtt kõigile kohustuslik ning riiklikud seadused kinnitasid sedasama. Kiriku registrid näitavad, et jumalateenistusest puudumine oli 16. ja 17. sajandil üsna levinud nähtus. Kiriku karistused jumalateenistusest puudumise eest ei olnud hirmuäratavad ja nõnda oli sunduslik stiimul nõrk.⁷⁹ Mitme näite seas 17. sajandist on teated, et pühapäeviti koosnes Jumala kirik sõna otseses mõttes kahest või kolmest inimesest, kes on Jumala nimel kogunenud, ning et kirikus oli sageli rohkem sambaid kui inimesi. Sarnaselt olukorraga Euroopa mandril näitavad kirikukohtute materjalid, et ka Inglismaal käitusid paljud inimesed kirikus lugupidamatult. Tuli ette omavahelist nagelemist ja põrandale sülitamist, mõned kodusid, teised hüüdsid vahele jämedaid repliike, rääkisid omavahel

⁷⁵ Ibid., lk. 59.

⁷⁶ Põldvee, „Lihtsate eestlaste ebausukombed“, lk. 186, 203.

⁷⁷ Mary Noll Venables, „Pietist Fruits from Orthodox Seeds: the Case of Ernst the Pious of Saxe-Gotha-Altenburg“, *Confessionalism and Pietism: Religious Reform in Early Modern Europe*, ed. Fred van Lieburg (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2006) lk. 91-109, siin lk. 101.

⁷⁸ Parker, „Success and Failure during the First Century of the Reformation“, lk. 46-48.

⁷⁹ Laslett, *The World We Have Lost*, lk. 76, 281.

anekdoote, jäid magama, vahel isegi paugutasid püssi. Ka siin lahkusid paljud jumalateenistuselt jutluse alguses.⁸⁰

Vana-Liivimaal lagunes kirikuelu pea täielikult Vene-Liivimaa sõja käigus. Relvarahu saabudes 1583. aastal sai usuelu arendamisele taas tähelepanu pöörata. Selleks ajaks oli Vana-Liivimaa lakanud olemast ja Põhja-Eesti oli läinud Rootsi võimu alla.⁸¹ Rootsi keskvoim määras Christian Agricola (1551–1586) Tallinna piiskopiks ja Haapsalu administraatoriks. Agricola koostas programmi, mille eesmärgiks oli reformatsioon maal lõpule viia. Programm nägi kirikudistsipliini tagamiseks kogudustele ette regulaarseid visitatsioone. Armulaual käimine ja jumalateenistuselt puudumine tuli märkida koguduste personaalraamatutesse. David Dubberchi (?–1603) juhtimisel korraldati visitatsioone aastatel 1586–1603, kuid Eestimaa aadel töötas nendele visitatsioonidele vastu ning ei näidanud üles erilist huvi kirikukorralduse taastamise vastu. See on ilmekas näide konfessionaliseerimise perioodilt, mis räägib konfessionaliseerimise paradigma vastu Eestimaa kontekstis, kus valitseva eliidi erinevate tasandite ja huvigruppide lahknevate huvide tõttu ei jõutud konsensuseni, ja koostöö nende vahel ei sujunud. 17. sajandi esimestel aastakümnetel jäid katku ja sõdade tõttu taas soiku mitmed juba kehtima hakanud kirikuelu normid. Kui 1627. aastal tehti Västeråsi piiskop Johannes Rudbeckiuse (1581–1646) ülesandeks Eestimaa kirikuolude ümberkorraldamine, ei olnud kirikudistsiplineerimise osas ajavahemikus 1583 kuni 1627 erilist edu ette näidata. Rudbeckiuse juhtimisel hakati maal jälle kirikuvisitatsioone korraldama, kuid taas ilmnesis lahkarvamused Eestimaa aadliga, kes jätkuvalt töötas visitatsioonide vastu.⁸² Kirikuolude väljaselgitamiseks kutsus Rudbeckius 1627. aasta augustis Tallinnas kokku provintsiaalsinodi, kus muuhulgas oli ettenähtud ka talupoegade osavõtt (neli talupoega igast kogudusest), kuid kohale said tulla vaid üksikud talupojad, kuna aadel takistas nende osalust. Lõppkokkuvõttes ei toonud Rudbeckiuse initsiatiiv märkimisväärseid muutusi Eestimaa kirikuellu. Piiskop Joachim Jhering (?–1657) suutis mõnevõrra parandada kirikudistsipliini järjekindlate visitatsioonide abil, ent tema ametiajal (1638–1657) jätkus Eestimaa rüütelkonna vastuseis.⁸³ Vene-Rootsi sõda (1656–1661) ja 1657. aastal puhkenud katk tõid kirikuelu arengule uue löögi, millest toibumiseks kulus paar aastakümnet. Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse kehtestamiseks Eestimaal andis Rootsi kuningas 30. novembril 1692 välja kirikuseaduse

⁸⁰ Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, lk. 190–191.

⁸¹ Kokkuvõtteks reformatsiooni viimisest maapiirkondadesse ning arengutest Eestimaa kirikuelus vt.: Kari ja Ülle Tarkiainen, *Meretagune maa: Rootsi aeg Eestis 1561–1710* (Tallinn: Varrak, 2014) lk. 130–139; Mati Laur, *Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999) lk. 123–126.

⁸² Olaf Sild, *Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni*. Acta et commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B 40, 4 (Tartu: K. Mattiesen, 1937) lk. 70–73.

⁸³ Sild, *Kirikuvisitatsioonid*, lk. 71.

täienduse Eestimaa jaoks, mis võttis arvesse Eestimaa aadli ja vaimulikkonna parandusettepanekuid. Kuid juba 1700. aastal algas Põhjasõda, mis *de facto* tegi 1710. aastal lõpu Rootsi võimule Eestimaal ning sõjaga kaasnenud raskete aegade tõttu ei jõutudki seaduse täieliku rakendamiseni.

Talupoegade suhtumist kirikusse Rootsi ajal võib kokkuvõtvalt nimetada pragmaatiliseks. Kirikuskäimise regulaarsus jättis soovida. Talupoegade kirikust puudumise põhjusteks olid viletsad ühendusteel suurte kihelkondade kaugemate piirkondadega, pakiliste talutööde tegemise vajadus, ning ka loidus ja huvipuudus kiriku vastu. Luteri kirik seadis sisse kontrollnimekirjad armulaua käijate kohta. Üks talupoegadest kirikuvööründrite ülesannetest oli üles anda kirikust puudujad. Samas, kui igapäevane missal käimine polnud olnud kohustuslik, hakkas luteri kirik nõudma jumalateenistusel käimist igal pühapäeval. Kirikudistsipliini parandamiseks olid kirikukorra rikkumise eest ette nähtud trahvid ja karistused, kuid nende tegeliku rakendamise kohta puuduvad andmed. Distsiplinaarmedmetele vaatamata püsisid talurahva seas vanad, valdavalt katoliku ajast pärit uskumused ja traditsioonid.

3. KIRIKUDISTSIIPLIINI SEADUSLOOME ASPEKTID

Sõna „distsipliin“ eeldab reeglite kogumi olemasolu. Konfessioonide kanoonilised seadused on need reeglite kogumid, mis panevad paika kirikudistsipliini. Varauusaegses konfessionaalses Euroopas aga ei olnud kirikuseadused ainult kiriku enda asi. Nagu käesoleva uurimuse esimeses peatükis mainitud, andsid protestantlikud ilmalikud valitsejad välja kirikuseadused, mis pidid kehtima kogu vastava riigi territooriumil. Selline oli ka Rootsi 1686. aasta kirikuseadus, mida käesolev peatükk vaatleb lähemalt kirikudistsipliini seisukohast, kuna just see seadus jäi kehtima Eestimaa kubermangus kuni Venemaa evangeelse luterliku kiriku seaduse kehtestamiseni 1832. aastal. Rootsi ülemvalitsuse ajal Eestimaal oli 1686. aasta kirikuseadus kehtestamise järgus ning kavandatud üleriikliku õigusena. Selle seaduse toel oleks konfessionaliseerimise protsess Eestimaal võinud jätkuda. Vene ülemvõimu kehtestamisega aga muutus luterlik kirikuõigus ühe provintsi territoriaalkiriku partikulaarõiguseks.⁸⁴ Nõnda ei saanud see kirikuseadus enam konfessionaliseerimise vahendina toimida. Kogu kontekst, milles Rootsi kirikuseadus Eestimaal asetses, muutus juba enne, kui seda oma algses üleriikliku õiguse kontekstis täies mahus rakendada jõutigi. Seda silmas pidades tutvustab käesolev peatükk tolle kirikuseaduse kirikudistsipliini puudutavaid punkte selleks, et järgmistes peatükkides uurida kuidas seadust rakendati Vene ülemvõimu tingimustes. Sellele järgneb ülevaade provintsiaalvalitsuse olulisematest publikaatidest, mis muutsid ja/või täiendasid kehtivat Rootsi kirikuseadust kirikudistsipliini osas.

3.1. Rootsi 1686. aasta kirikuseadus

Rootsi 1686. aasta kirikuseadus on jagatud 28 peatükiks. Kõrgeid aastapähi ja pidupäevi käsitleb seaduse XIV peatükk.⁸⁵ Sabatiks on määratud pühapäev. Kuigi luterlased ei pidanud enam paastuajal paastu pidama, tunnistas kirikuseadus paastuaega jätkuvalt. Kõrged aastapähad, mida tähistati kolmel järjestikul päeval olid jõulud, ülestõusmispühad ja nelipühad. Teised kirikupühad olid uusaastapäev, kolmekuningapäev, Kristuse taevaminekupäev, küünlapäev, paastumaarjapäev, ristija Johannese päev (jaanipäev), püha

⁸⁴ Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832*, lk. 191.

⁸⁵ Kirchen-Gesetz und Ordnung, So der Grossmächtigste König und Herr, Herr Carl, der Eilffte, Der Schweden, Gothen und Wenden König, etc. Im Jahr 1686 hat verfassung und Im Jahr 1687 im Druck ausgehen und publiciren lassen. Mit denen dazu gehörigen verordnungen. Stockholm [*sine anno*] Cap. XIV: Von hohen Fest- und Feyertägen.

Miikaeli ja kõikide pühakute päev ning kõikide apostlite päevad.⁸⁶ Pulmade pidamine oli keelatud paastuajal ja kõrgetel kirikupühadel. Kui aastalaat langes pühapäevale või kõrgele kirikupühale, tuli laadapäev edasi lükata. Apostlipäevade pühitsemise kohustuse kõrvaldas Eestimaal jaoks välja töötatud kirikuseaduse täiendus, mis anti välja 30. novembril 1692. aastal. Apostlipäevade väljaarvamist kirikupühade kalendrist põhjendati sellega, et see polevat kunagi Eestimaal kombeks olnud ning, et apostlipäevade pühitsemine võib soodustada „ebausu“ levikut lihtrahva seas.⁸⁷ Erinevalt kirikuseadusest lubas kirikuseaduse täiendus Eestimaal paastuajal pulmi pidada, kuid seda tuli teha vaikusel ja rahus ilma muusika ja tantsuta.⁸⁸ Kirikuseaduse täiendus kinnitas, et aastalaatade pidamine oli pühadel ja pühapäevadel täiesti keelatud. Kauplejad, kes keelule vaatamata siiski oma kaupadega kohale tulid, – neid pidi karistatama kaupade konfiskeerimisega, mis tuli kiriku ja vaeste vahel jagada.⁸⁹ Talupoegi tuli mõisatöölt vabastada laupäeval hiljemalt kell neli pärastlõunat ning neid ei tohtinud mõisatööle sundida enne esmaspäeva hommikut.⁹⁰ Talgud olid keelatud laupäevadel, pühapäevadel ja pühadel, kuna talgud lõppesid sageli suure alkoholi joomisega. Õlut ei tohtinud jumalateenistuse ajal kiriku lähedal müüa. Talupoegadel polnud lubatud pühapäeval linna sõita.⁹¹

Kirikuseaduse täiendusena anti Rootsisis 17. oktoobril 1687. aastal välja korraldus ehk edikt needmise ja vandumise, vande andmise ning pühapäeva rüvetamise kohta.⁹² See korraldus kirjeldas täpselt, mis oli kirikupühadel keelatud ning milliseid karistusi tuli kirikupühade rüvetajatele määrata. Pühapäeval oli keelatud töötamine ja kauplemine, samuti jumalateenistusest kõrvale hoidmine ning ka teiste inimeste takistamine jumalateenistusel osalemast.⁹³ Neile, kes kirikus ei käi oli ette nähtud kolm hoiatust ja kui hoiatused ei mõjunud, pidid kirikust kõrvalehoidjad ilmuma karistuse määramiseks ilmaliku kohtuniku ette.⁹⁴ Käsitöölistel ja töömeestel linnas ja maal oli töötamine pühapäeval keelatud. Karistuseks oli trahv 40 marka hõbemüntides või 8 päeva vanglakaristust veel ja leival.

⁸⁶ Kirchen-Gesetz und Ordnung, Cap. XIV, §1.

⁸⁷ Declaration der Kirchenordnung. Gegeben Stockholm den 30sten Novembr. 1692. – Ueber des lief- und ehstländische Kirchenpatronat. Nebst andern kürzen Aufsätzen etc. Der Nordischen Miscellaneen zweytes Stück. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1781. Zum Cap. 14, §1.

⁸⁸ Ibid. Zum Cap. 14 §2, S. 177.

⁸⁹ Ibid. Zum Cap. 14 §4, S. 177-178.

⁹⁰ Ibid. Zum Cap. 2 §9, S. 166-169.

⁹¹ Ibid. Zum Cap. 19 §31, S. 184-187.

⁹² Selle korralduse saksakeelne tõlge on viites 85 esitatud 1686. aasta kirikuseaduse saksakeelse publikatsiooni lõpuosas: Ihr. Königl. Mayst: Erneueretes Edict, von Fluchen und Schweren, wie auch von Entheiligung des Sabbaths.

⁹³ Edict, von Entheiligung des Sabbaths, §1.

⁹⁴ Edict, von Entheiligung des Sabbaths, §2.

Lihunikud ei tohtinud oma kaupu pühapäeval müüa, teised kauplejad tohtisid müügiga alustada pühapäeval kell neli pärastlõunat.⁹⁵ Õllekeldrid ning õlle- ja viinakõrtsid pidid kell seitse laupäeva õhtul sulgema oma ukсед ning võisid need avada taas pühapäeval kell neli pärastlõunat.⁹⁶ Jumalateenistuse ajal ei tohtinud metsas jahil käia ega merel kala püüda. Kõikide nende eksimuste eest oli ette nähtud seesama trahvimäär 40 marka hõbemüntides.⁹⁷ Jumalateenistusele hilinemise ja sealt enne lõppu lahkumise eest oli ka trahv määratud. Linnaelanik pidi selle eest tasuma 6 marka, maaelanikule anti esimesel hilinemisel hoiatus, teisel korral 1 mark trahvi, kolmandal korral ja edaspidi 2 marka.⁹⁸ Pühapäeval oli keelatud ka kaardi- ja täringumäng.⁹⁹ Reisile ei tohtinud minna pühapäeval enne jumalateenistuse lõppu, trahviks samuti 40 marka. Omanikku, kes oma hobust või paati taoliseks reisiks välja üüris, peeti kaasosaliseks ning ta pidi maksma 20 marka trahvi.¹⁰⁰ Trahv oli ette nähtud ka inimestele, kes tulevad kirikusse joobeseisundis või toovad kirikusse alkohoolseid jooke, samuti neile, kes segavad jumalateenistust tänaval kiriku lähedal kaklusega, rüsinaga, rüskamisega, löömisega, tulistamisega või vestlusega.¹⁰¹ Trahv võis oodata ka lapsevanemaid, kes lubavad oma lastel õues mängides ja juttu ajades jumalateenistust segada.¹⁰² Fiskaal või linnafoogt vastutas kirikupühade rüvetamise korralduse maksmapaneku eest.¹⁰³ Seadus määras ära ka selle, kuidas trahvirahad tuli kiriku ja vaeste vahel jaotada.¹⁰⁴

Kirikudistsipliin hõlmas ka seksuaalelu, keelates abieluvälised seksuaalsuhted. Kirikuseaduse peatükk XV käsitles kihlumist ja abielu ning peatükk XVI käsitles kihlusest loobumist ja abielulahutust.¹⁰⁵ Nagu käesoleva uurimuse sissejuhatuses on põhjendatud, keskendub uurimus vaid kahele kõige tavalisemale üleastumisetüübile: vallaslapse sigitamine, mida kirikuseadus kvalifitseeris hooramiseks (*Hurerei* või *Hurerey*),¹⁰⁶ ja abielurikkumine (*Ehebruch*), millele oli ette nähtud esimesest rangem karistus. Erinevalt kirikupühade rikkumisest, andis kirikuseadus seksuaalasjade menetlemise ilmaliku kohtu pädevusse.¹⁰⁷ Seaduse ees oli kogu abieluväline seksuaalelu karistatav. Samas aga kuulusid abieluasjad,

⁹⁵ Edict, von Entheiligung des Sabbaths, §4.

⁹⁶ Edict, von Entheiligung des Sabbaths, §5.

⁹⁷ Edict, von Entheiligung des Sabbaths, §3.

⁹⁸ Edict, von Entheiligung des Sabbaths, §7.

⁹⁹ Edict, von Entheiligung des Sabbaths, §9.

¹⁰⁰ Edict, von Entheiligung des Sabbaths, §11.

¹⁰¹ Edict, von Entheiligung des Sabbaths, §6.

¹⁰² Edict, von Entheiligung des Sabbaths, §8.

¹⁰³ Edict, von Entheiligung des Sabbaths, §12.

¹⁰⁴ Edict, von Entheiligung des Sabbaths, §13.

¹⁰⁵ Kirchen-Gesetz und Ordnung, Cap. XV: Von Verlöbnissen und der Ehe, Cap. XVI: Von Trennung der Verlöbnissen und der Ehe.

¹⁰⁶ Mati Laur, „Kohtumõistmine vallasemade üle Pärnu maakohtus 1740. aastatel“, lk. 18.

¹⁰⁷ Kirchen-Gesetz und Ordnung, Cap. XV, §1.

nende hulgas abielurikkumine (ladina k. *peccatum contra sextum*, eksimine kuuenda käsu vastu), kiriku konsistooriumi kompetentsi.¹⁰⁸ Nõnda moodustas perekonnaseis ja seksuaalelu valdkonna, kus nii ilmalik kui ka kiriklik võim pretendeeris sõnaõigusele. Kirikuseaduse peatükk IX käsitles ülestunnistuslikku pihti ja kiriklikku patukahetsust.¹⁰⁹ Selle peatüki §4 nägi „hooramise“ karistuseks ette häbistuskaristuse, mis tähendas jumalateenistusel jutluse ajal häbipingil seismist ning seejärel patuandestuskuulutuse vastuvõtmist koguduse juuresolekul.¹¹⁰ 1730. aastate Haljala kirikukohtu protokollides on kirikuseaduse peatükk IX §4 rakendatud hooramise juhtumite puhul kirikukohtu süüdimõistvates otsustes ja ihunuhtluse määramise juures viitavad protokollid otse sellele kirikuseaduse punktile. Haljala kirikukohtu protokollides on määratud ihunuhtlus asendatud rahatrahviga.¹¹¹ Kirikuseaduse järgi võis häbipingist pääseda, kui tasuda 100 hõbetaalri suuruse rahatrahvi, mis ametliku kursi järgi võrdus 50 rublaga.¹¹² 1692. aasta kirikuseaduse täienduse kohaselt sätestati Läänemere provintsidest hooramise karistamiseks 100 hõbetaalri suuruse rahatrahvi asemele avalik ihunuhtlus neli paari vitsu kiriku ees häbipostil. Iga vitsapaari võis asendada ühe hõbetaalri suuruse trahviga.¹¹³ Ihunuhtlusest täielikult vabanemiseks läks järelikult vaja 4 hõbetaalrit ehk 2 rubla. Meeskohtute materjalid annavad alust arvata, et ihunuhtlus oli täiendav ilmalik karistus, mis ei asendanud kiriklikku patukahetsust häbipingis, kuna tüüpilises meeskohtu formuleeringus järgnes ihunuhtlusele kiriklik patukahetsus ehk *Kirchensühne* (vt. lähemalt käesoleva uurimuse 5. peatükki).

Siinkohal oleks kasulik üritada ülaltoodud trahvimäärasid asetada oma ajastu igapäevaelu perspektiivi, saamaks ettekujutust ettenähtud trahvide suurusest, võrreldes neid teiste igapäevaelu kuludega 17. sajandi lõpu Eestimaal. Turuhindasid ei ole Eesti ajaloos siiani põhjalikult uuritud ning seetõttu tuleb toetuda põhiliselt ülevaateostes leiduvatele üksikutele teadetele, et jõuda vähekenegi lähemale sellele, mida sellised trahvid oleksid võinud talupojale tähendada. Eespool oleme näinud, et kirikuseadus nägi enamikel juhtudel

¹⁰⁸ Mati Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil*, lk. 85.

¹⁰⁹ Kirchen-Gesetz und Ordnung, Cap. IX: Von Offenbahrer Beicht und Kirchenbuße.

¹¹⁰ „Kes on end tavalisele hooramisele kõverdanud, olgu ta siis mees või naine, see peab pühapäevase jutluse ajal selleks puhuks seatud karistuspingil seisma [...] ja pärast kantslist väljahõikamist kogu koguduse juuresolekul patuandestuskuulutuse vastu võtma.“ Kirchen-Gesetz und Ordnung, Cap. IX, §4. Tsitaadi eestikeelne tõlge pärineb artiklist Laur, „Kohtumõistmine vallasemade üle“, lk. 18.

¹¹¹ Eesti Evangeeliumi Luteriusu Haljala koguduse kirikukohtu protokollid, 9.10.1730 – 5.04.1800, EAA 1224.1.28, l. 1, 1p, 2p, 4, 4p.

¹¹² Ametlik kurss oli 1 rubla = 1 riigitaaler = 1 speetsietaaler = 2 Rootsi hõbetaalrit = 8 marka hõbedas = 64 hõbeööri = 6 vasktaalrit = 192 vaskööri.

¹¹³ Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Zweiter Band, aeltere hinzugekommene Landesrechte. Zweite Abteilung und Anhang. Kirchenrecht und Richterregeln, hrsg. von Gustav Johann von Buddenbrock (Riga, 1821) lk. 1771.

ette pühapäeva rikkumise eest trahvi 40 marka hõbedas, mis võrdus 5 riigitaalriga või 30 vasktaalriga. See oli veidi rohkem kui võis näiteks Toris maksta 1699. aastal härja eest, mille koguhind ametliku kursi järgi oli 4,5 riigitaalrit.¹¹⁴ Noore hobuse eest aga tuli maksta 12 riigitaalrit 1675/1676. aastal Purtse mõisas, nõnda oli trahvimäär alla poole hobuse hinnast.¹¹⁵ Mõnes kohas võis trahvisumma olla võrdne kogu aasta rendiga, mida mölder pidi mõisale mõisaveski pidamise eest tasuma, kuna see rendimäär jäi kusagile 4 ja 15 riigitaalri vahele.¹¹⁶ 1680. aastate hindade tasemel oleks trahv pühapäeva rikkumise eest võtnud poole mõisa virtina aastapalgast, aga Pühajõe ja Pagari mõisas näiteks oleks karjanaisel tema 20 vasktaalri aastapalgast puudu jäänud trahvi maksmiseks.¹¹⁷ Need vähesed, võrdlemisi juhuslikku laadi näited annavad aimu sellest, et 17. sajandi lõpu Eestimaa talupojajühiskonnas, kus naturaalmajandus oli veel valdav ja raha ringles vähe, oleks 5 riigitaalrine trahv olnud küllaltki valus löök talupoja majanduslikule seisule, mis võis tõenäoliselt tähendada raha laenamise vajadust trahvi maksmiseks ja seeläbi võlga sattumist.

3.2. Ilmalik õigus

Siinkohal huvitab meid ilmalik õigus sedavõrd kui see oli pühapäeva rikkumise ja abielurikkumisega seotud. Ilmalik seadus Eestimaal põhines Eestimaa rüütli- ja maaõigusel.¹¹⁸ See on erakordselt mahukas ladina, alamsaksa, saksa ja rootsi keeles kirjutatud erinevate seaduste kogum, mis oli mõistetav vaid õpetatud juristidele.¹¹⁹ Läänemere provintsid 17. sajandil ja Vene võimu all 18. sajandi algul kohaldatav õigus sisaldas mõjutusi järgmistest seadustikest: keskaegsed Saksa seadused tavaõiguse ja kohtupraktika näol, Rooma õigus, 1532. aastal kehtestatud Saksa Rahva Püha Rooma riigi kriminaalkohtuseadustik *Constitutio Criminalis Carolina*, ning Rootsi maa- ja linnaseadus.¹²⁰ Veel 18. sajandi lõpul oli Eestimaa, nagu ka Liivimaa ja Kuramaa, ilmalik õigus teaduslikult süstematiseerimata. Suur osa provintsiaalõigustest ei olnud trükkis ilmunud ja nende allikad

¹¹⁴ Üks talupoeg maksis oma naabrile härja eest 3,5 riigitaalrit ja lisaks veel 2 vakka rukist. Rukkivaka ametlik hind oli tollal pool riigitaalrit, mis annab härja hinnaks kokku 4,5 riigitaalrit. *Eesti ajalugu III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*, toim. Enn Küng, Marten Seppel (Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 2013) lk. 311.

¹¹⁵ Purtse mõis müüs tollel majandusaastal 4 noort hobust 48 riigitaalri eest. *Eesti ajalugu III*, lk. 300.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Virtinad ja karjanaised said lisaks rahapalgale mõisalt veel riideid ja igapäevast toitu. *Eesti ajalugu III*, lk. 305.

¹¹⁸ *Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechs Bücher.* Ester Drück. Mit erläuternden Urkunden und ergänzenden Beilagen, hrsg. durch Johann Philipp Gustav Ewers (Dorpat 1821).

¹¹⁹ Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil*, lk. 110.

¹²⁰ Ken Ird annab ülevaate ilmaliku seaduse arengust Läänemere provintsidest varauusajast 19. sajandini, keskendudes küll Liivimaa provintsidele/kubermangule. Vt. Ird, *Sodoomiajuhtumid varauusaegses Eestis Pärnu Maakohtu materjalide põhjal*, lk. 44-49.

olid ka 19. sajandi alguses suurelt jaolt avaldamata.¹²¹ Rootsi seadused kodifitseeriti 1734. aastal ning sealtpeale hakkasid Balti kubermangud vaatama seda seadustikku eeskujuna. Kodifitseerituna oli selle kasutamine lihtsam kui vanad õigustekstid, mis olid mitmel puhul lünklikud ning juriidiliselt ebatäpsed. Lisaks sellele lähtus Rootsi õigus rohkem Rooma õigusest kui nn vana Saksa õigus. Seetõttu oli Rootsi õigus paremini mõistetav 18. sajandi Balti piirkonna juristidele, kuna Rooma õigus oli nende õiguslase hariduse aluseks.¹²²

Eestimaa rüütli- ja maaõigus sisaldas sätteid, mis toetasid kirikudistsipliini ning kordasid mõningaid kirikuseaduse sätteid. Rüütli- ja maaõigus keelas mõisnikel nõuda talupoegadelt töötegemist mõisas pühapäeval, pühadel, palve- ja patukahetsuspäeval.¹²³ Samuti keelas see õigus õlle ja viina müüki jumalateenistuse ajal kiriku lähedal asuvates kõrtsides. Karistuseks oli määratud õlle ja viina konfiskeerimine.¹²⁴

Abieluvälised seksuaalsuhted kvalifitseeriti kuni 18. sajandi teise pooleni kriminaalkuriteona, mille karistuseks oli avalik ihunuhtlus koos kirikliku patukahetsusega. Praktikas võis sellise karistuse määrata ilmalik meeskohus või kohalik kirikukohus (vt käesoleva uurimuse 5. peatükki abielurikkumise kohta).

3.3. Publikaadid

Pühapäeva pidamist puudutavad põhijooned 1687. aasta ediktis needmise ja vandumise, vande andmise ning pühapäeva rüvetamise kohta on välja toodud peaaegu pool sajandit varem Rootsi kuninga poolt välja antud publikaadis palvapäevade pidamise kohta, mille omakorda andis välja Eestimaa kuberner 18. märtsil 1639. aastal.¹²⁵ Siin on üksikasjalikult välja toodud mitmed palvapäeval keelatud tegevused ning keelust üleastujatele määratud karistused. Neile, kes müüvad õlut, veini või viina, või ka lihtsalt muidu kauplevad palvapäeval on määratud trahv 40 marka hõbemüntides. Ostjaid peeti korrarikkumise kaasosalisteks ja neile oli määratud trahv 3 marka hõbemüntides. Trahvirahade kasutamine oli samuti täpselt kindlaks määratud. Kirikueestseisjad ja -vanemad olid kohustatud kolmandiku trahvirahast andma lähimale hospitalile vaeste ülalpidamiseks,

¹²¹ Marju Luts, „Kui neid kapitulatsioonid ei oleks...? ehk Õiguse moderniseerimise takistused Vene impeeriumi Läänemere-provintsid 19. sajandil“, *Vene aeg Eestis: Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 14 (21) koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006) lk. 24-82, siin lk. 34-36.

¹²² Rootsi seaduse 1734. aasta kodifikatsiooni eelistest vanade õigustekstide ees vt. Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil*, lk. 109.

¹²³ Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechstes Buch. I. Tit. §3.

¹²⁴ Ibid. Sechstes Buch. III. Tit. §1.

¹²⁵ EAA 1187.2.315, l. 1p-2.

teise kolmandiku vaestele, kes elasid oma kodus, ja viimane kolmandik läks kohalikule kihelkonnakirikule. Süüdlasi, kes keeldusid vabatahtlikult trahvi maksmast, pidid selleks sundima volitatud ametiisikud. Kes polnud võimeline oma trahvi maksma, pidi selle asemel täpsemalt määratlemata aja veetma türmis. Trahvisumma 40 marka hõbemüntides kehtis igal korduval korral selle kuningliku käsu rikkumisel. Pastorid olid kohustatud pidama registrit inimestest, kes korra kohaselt palvepäeva ei pidanud.

Vene ülemvõimu ajal on Eestimaa provintsiaalvalitsus kuni 1832. aastani andnud välja vähemalt kümme publikaati pühapäeva pühitsemise kohta.¹²⁶ Sõja ja katku tingimustes allakäinud kirikuelu taastamise nimel palus kiriku konsistoorium provintsiaalvalitsusel välja anda publikaat, mille alusel saaks taastamistööd käima lükata. Palvele vastu tulles andis provintsiaalvalitsus välja vastava publikaadi 12. oktoobril 1715. aastal.¹²⁷ See manitseb mõisnikke kirikuid parandama ja koolimaju taastama ning ülemkirikueestseisjaid oma kohustusi täitma väiksemate kuritegude uurimises ja karistamises. Publikaat nõuab ka, et kirikukoormiste korrapärane laekumine oleks tagatud. Publikaat keelas õlle ja viina müügi jumalateenistuste eel ja ajal kirikute lähedal asuvates kõrtsides. Selle punkti vastu eksijatelt tuli alkoholivarud konfiskeerida ning vastutus selle meetme rakendamise eest lasus ülemkirikueestseisjal. Publikaadis käsitletud probleemid jäid järgneva kolme aasta jooksul lahendamata, millest võib järeldada, et ülemkirikueestseisjad ei olnud piisavalt hoolikad ja kohusetruud oma ülesannete täitmisel. Seetõttu pöördus konsistoorium taas provintsiaalvalitsuse poole, kes omakorda andis välja uue publikaadi 26. veebruaril 1719. aastal.¹²⁸ See kinnitas 1715. aasta publikaadi kehtivust ning kordas selle põhilisi punkte. Nõnda oli ka 1719. aasta publikaat suunatud kirikuelu taastamisele, rõhuasetusega kahjustatud kirikute ja koolimajade parandustöödele ja kirikukoormiste korrapärasele laekumisele. Publikaadile lisandus punkt, mis keelas mõisnikel takistada talupoegi osalemast jumalateenistusel ning käskis mõisnikel pidada kinni 1686. aasta kirikuseadusest. See oli vaid kaudne vihje probleemile, et mõisnikud sageli nõudsid teolistelt laupäeviti mõisas täis tööpäeva, mistõttu teolised jõudsid koju õhtul nii hilja, et nad ei jõudnud järgmisel hommikul

¹²⁶ Publikaadid ei kirjutanud ette kindlaid trahvimäärasid, jättes selle kohalike võimude otsustada. Rootsi kirikuseaduses ette kirjutatud trahvimäärad moodustasid raamistiku ja orientiiri, millele kohalikkudel võimudel oli võimalik toetuda.

¹²⁷ EAA 1187.2.316, l. 25p-26p. Selle publikaadi üks katkend on publitseeritud: Einige in Ehstland ergangene, die Prediger-Einkünfte, wie auch die Bauer-Heirathen, betreffende, älterer Verordnungen. – Von den Kosaken. Nebst andern kürzen Aufsätzen. Der Nordischen Miscellaneen 24stes und 25stes Stück. Von August Wilhelm Hupel. Riga 1790. S. 448-449.

¹²⁸ Einige in Ehstland ergangene, die Prediger-Einkünfte, wie auch die Bauer-Heirathen, betreffende, älterer Verordnungen. – Von den Kosaken. Nebst andern kürzen Aufsätzen. Der Nordischen Miscellaneen 24stes und 25stes Stück. Von August Wilhelm Hupel. (Riga, 1790) S. 449-453.

kirikusse minna. Selles punktis manitseb publikaat mõisnikke, kuid jääb üldsõnaliseks ning ei määra konkreetset karistust manitsuse eiramise eest.

Eestimaa kirikuelu korrastamine on jätkuvalt tähelepanu keskmes provintsiaalvalitsuse 2. mail 1726. aastal välja antud publikaadi puhul.¹²⁹ Esimene publikaadi neljast punktist tuleb ülemkirikueestseisjatele tungivalt meelde nende kohustusi kihelkonna kiriku ja kooli välise poole eest hoolitsemises. Viimane punkt käsitleb väljakuulutatud üldise palve- ja patukahetsuspäeva üksikasju. Teise ja kolmanda punkti keskmes on pühapäeva rüvetus. Teises punktis täheldatakse, et peetakse talguid pühapäeviti ja kirikupühadel ning, et mõisnikud sunnivad talupoegi pühapäeviti vooris käima. Seeläbi takistavad mõisnikud talupoegi pühapäeva kasutamises selle ettenähtud otstarbeks, milleks on oma hinge harimine. Eelmiste publikaatidega võrreldes on käsule hoiduda pühapäeva rüvetamise eest lisatud ka hoiatus, et selle punkti rikkujad peavad karistuseks tasuma trahvi kihelkonnakiriku heaks. Kolmas punkt keelas aastalaatade pidamise pühapäevadel ja tähtsatel pühadel, nimetades seda ebakristlikuks kombeks. Pühaga kokkulangenud aastalaat tuli edasi lükata järgmisele tööpäevale. Fiskuse komissar oli kohustatud seaduse vastu eksijad vastutusele võtma *ex officio*.

Järjekordne, 27. oktoobril 1738. aastal välja antud publikaat sisaldab üldist üleskutset pidada pühapäeva pühaks ning keelab otsesõnu mõisnikel hoida talupoegi laupäeviti liiga kaua tööl, samuti on keelatud sundida talupoegi pühade ajal tööle nagu näiteks vooris käimine või kaupade laadimine.¹³⁰ Siin on see nõue konkreetsem võrreldes varasemate publikaatidega. Publikaat paneb ülemkirikueestseisjatele südamele oma kohustusi innukamalt täita ning kohustab neid vajadusel nõudma abi adrakohtunikult või fiskuse komissarilt, et mõisnikke kuulekusele sundida. Publikaat taasesitab 2. mai 1726. aasta publikaadi käsked ning kordab, et nendest nõuetest tuleb kinni pidada.

Vaatamata varasematele keeldudele näib, et talupoegade sundimine vooris käima, laadimistöodele jms ülesannete täitmisele pühapäeviti oli jätkuvaks probleemiks. Tsaar Paul I ukaas, mis anti välja tema kroonimise päeval 5. aprillil 1797. aastal, kujutas endast järjekordset talupoegade kaitse seadust pühapäevase töö suhtes. See oli alus Eestimaa provintsiaalvalitsuse 23. aprillil 1797. aastal välja antud publikaadile, mis nõudis talupoegade vabastamist kõikidest töökohustustest pühapäeval.¹³¹

¹²⁹ EAA 1187.2.316, l. 10-11 ja EAA 1187.2.317, l. 185-186p.

¹³⁰ EAA 1187.2.318, l. 207-208.

¹³¹ Ukaas EAA 1187.2.326, l. 77; publikaat EAA 1187.2.326, l. 79.

Mõisnikud nähtavasti kaldusid laupäevase tööpäeva pikkuse piiramise korraldust jätkuvalt eirama. Ka 16. augustil 1817. aastal välja antud publikaat nõudis talupoegade vabastamist mõisatöölt laupäeva pärastlõunal, et talupojad saaksid koju jõuda hiljemalt päikeseloojanguks.¹³² Mõisas töötavatel talupoegadel ei tohtinud nõuda, et nad asuvad esmaspäeval kodust teele mõisa poole enne päikesetõusu. Talupoegi ei tohtinud sundida pühapäeval vooris käima ega laadimistööd tegema. Haagikohtunikele anti voli rangelt kontrollida selle korralduse täitmist, kuid täpsed karistused korralduse rikkujatele polnud määratud. 22. septembril 1828. a. välja antud publikaat sisuliselt kordas 16. augusti 1817. a. publikaadi manitsusi.¹³³ Mõisatöö pidi lõppema laupäeval hiljemalt kell neli pärastlõunal ja talupoegi ei tohtinud tööle nõuda enne esmaspäeva. Publikaat kordas 1726. aasta publikaadi punkti, mis keelas aastalaatade korraldamise pühadel ja pühapäeval, viidates selles osas nagu varasemadki publikaadid Rootsi 1686. aasta kirikuseadusele (peatükk XIV §4). Nõnda siis oli kogu vaadeldava perioodi vältel probleemiks, et mõisnikud ei tahtnud talupoegi laupäeviti varem töölt vabaks lasta. Korduv publikaatide väljaandmine näitab, et provintsiaalvalitsuse nõudmised mõisnikele piisavalt ei mõjunud. See polegi üllatav, kui arvestada asjaolu, et kohalik täidesaatev võim Eestimaa kubermangus oli mõisnike käes. Kohtunikud ja fiskuse komissarid, kes pidid mõisnikke kuulekusele sundima, kuulusid ise samuti kohaliku valitsevasse kihti. Publikaatides nõutud karistuste rakendamine oleks sisuliselt olnud nagu iseendale trahvi määramine. Puudus ka erapooletu instants kohapeal, kes oleks hea seisnud nende publikaatide täideviimise eest.

Alkoholi müük pühapäeviti oli eksimus, mis tõsteti esile kirikuelu korrastamiseks ja taastamiseks mõeldud publikaadis 1715. aastal. Kehtestatud normide kohaselt paistab, et probleem ei olnud 19. sajandiks kuhugi kadunud ning provintsiaalvalitsus pidas vajalikuks anda 22. augustil 1823. aastal välja publikaat, mis keelas kauplemiskohtadel alkoholimüügi pühapäevadel ja pühadel jumalateenistuse ajal.¹³⁴ Aastalaatade pidamine pühapäeval paistab samuti kehtestatud normide põhjal olevat terve sajandi vältel olnud keelust hoolimata taasesinev nähtus, arvestades, et 1726. aastal välja kuulutatud keeld korrati sajand hiljem 1828. aastal.

Kuigi luteri usu lähenemine paastuajale oli teisenenud algsest katoliiklikust kombestikust, ei olnud paastuaeg veel 18. sajandi keskpaigas oma tähtsust minetanud. Eelpool

---

¹³² EAA 1187.2.330, l. 160.

¹³³ EAA 1187.2.334, l. 262-262p.

¹³⁴ EAA 1187.2.332, l. 74.

nägime Rootsi kirikuseaduse ettekujutust, kuidas inimestel tuli paastuajal käituda. Samas vaimus andis provintsiaalvalitsus 24. veebruaril 1754. aastal välja publikaadi, mis keelas pulmapidude pidamise ja teised „lõbustused ja kokkutulekud muusikaga“ paastuajal.¹³⁵ Publikaat on selle sätete maksmapaneku osas üldsõnaline ning ei täpsusta konkreetselt, kes vastutab selle rakenduse eest. Kui eelpool oli näha, et ka maksmapaneku eest vastutajate määramine ei taganud publikaadi nõuete täideviimist, siis seda enam ei ole eriti loota edu, kui rakendamise eest vastutajad on määramata.

Röövloomade vastu võitlemiseks oli Eestimaal nähtavasti kombeks korraldada vähemalt kord aastas ajujaht. Tavaks oli korraldada see jaht 15. mail ja talupojad olid kohustatud selles üldises ajujahis osalema. Asehaldusvalitsus andis välja publikaadi 23. augustil 1790. aastal, mis käskis seda jahti pidada päev varem ehk 14. mail, juhul kui 15. mai peaks langema pühapäevale.¹³⁶ Kõnealune jahipäev oli talupoegadele ühiskondlik kohustus, mitte võimalus ise jahti pidada. Publikaat on kinnituseks, et jahipidamine oli üks neist tegevustest, mida ei peetud sobilikuks pühapäeval teha.

Keskvalitsus võis erapooletult suhtuda asjaolusse, et luteri kirik pidas vajalikuks häbipingi olemasolu kirikus rahva moraalse kasvatamise vahendina abielurikkujate ja abieluvälistes suhetes olnud inimeste karistamiseks. Selgus aga, et selline kirikukorraldus tõi endaga kaasa kahetsusväärsed sotsiaalsed tagajärjed. Paljud vallasemad olid oma vastsündinud lapse tapnud, et sel viisil pääseda kiriku häbipingist. Tapmise avalikuks tuleku järel aga on kohus selliseid naisi karistanud surmanuhtlusega. Niisiis rahva kasvatamiseks moraalse eluviisi vaimus mõeldud abinõu nõudis sageli nii lapse kui ema elu. See ei olnud enam kitsalt kiriku siseasi, vaid puudutas ühiskonda laiemalt. Nõnda pidas valitsus vajalikuks häbipingid luterlikes kirikutes keelata. 30. märtsil 1764. aastal andis Katariina II (1729/1762–1796) välja ukaasi, mis arvas Balti kubermangudes patustamised abielu vastu kriminaalkuritegude hulgast välja. Senat publitseeris ukaasi 6. aprillil ning Eestimaa provintsiaalvalitsus publitseeris Senati ukaasi omakorda sama aasta 16. aprillil.¹³⁷ Kiriku häbipingis istumine asendati rahatrahviga. Abielu rikkumise eest määrati trahviks üks rubla ja abieluvälise seksuaalsuhte eest 50 kopikat. Maksejõuetuse puhul tuli trahv asendada mitteavaliku ihunuhtlusega. Selle seaduse väljatöötamises lähtuti Rootsi 1734. aasta maa- ja

¹³⁵ EAA 1187.2.320, l. 40-40p.

¹³⁶ EAA 1187.2.325, l. 223-223p.

¹³⁷ EAA 1187.2.320, l. 161-162. Häbistuskaristuste piiramise kohta Balti kubermangudes ja mujal Euroopas vaata ka: Laur, „Kohtumõistmine vallasemade üle“, lk. 25; Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832*, lk. 159-160.

linnaseadusest, mis oli häbipingi karistuse asendanud rahatrahviga kiriku heaks. See on näide, kus Vene tsaaririigi keskasutustes arvestati Baltimaade õiguskorra kohandamisel Rootsi riigi kaasaegse seadusandlusega.¹³⁸ See peegeldas samal ajal aset leidvat trendi Kesk-Euroopas, kus alates 18. sajandi teisest poolest pea kõik Saksa riigid hakkasid dekriminaliseerima abieluväliseid seksuaalsuhteid eesmärgiga ära hoida lapsemõrvad.¹³⁹

Eesti talurahva pulmadel oli kombeks pruudi tanutamine ja põlletamine. See oli siirderituaal, mille käigus pruut sai endale abielunaise tunnused, ehk tanu ja põlle, ja nõnda ta astus vallalise naise seisusest abielunaise seisusesse. Talurahva seas oli aga samuti levinud kombeks samamoodi „tanutada ja põlletada“ ka vallasemasid. Oma artiklis „Eesti tüdrukute tanutamisest“ näeb August Wilhelm Hupel seda kommet tervenisti positiivses valguses.¹⁴⁰ Hupeli arvates ei põlanud talurahvas vallasemasid. Vastupidi, sellise tunnustuse abiga vallalise naise seisusest siirdamisega olevat kaasnenud lootus, et mõisnik ei sunni taolist naist enam teenijatüdrukuna tööle. Hupel koguni soovitab tanutamist sotsiaalselt kasuliku abinõuna, kuna vallasemade väline võrdsustamine abielunaistega pidanuks aitama lapsemõrvu ära hoida. Siinkohal paistab, et Hupeli etnoloogiline pilk ei tabanud vallasemade „tanutamise ja põlletamise“ tegelikku häbistavat iseloomu. Neid sunniti oma häbiks kandma tanu ja põlle, ning sellise häbimärgi vältimiseks püüdsid vallasemad lapse sündi varjata või tapsid oma lapse, täpselt samuti nagu häbipingi karistuse puhul. Probleem oli sedavõrd tõsine, et pälvis Balti kubermangude kindralkuberner George Browne (1698–1792) tähelepanu, kes andis Tallinna asehäaldusvalitsusele korralduse tolle kombe kaotamiseks.¹⁴¹ Vastava publikaadi väljastas Tallinna asehäaldusvalitsus 24. augustil 1792.¹⁴² Talupoegadele, kes edaspidi vallasemasid „tanutasid ja põlletasid“ oli määratud kümme paari vitsu kiriku häbipostil pühapäevase jumalateenistuse järel. Sama karistus oli ette nähtud ka neile, kes selle kombe jätkuvast toimumisest võimudele ei teatanud.

3.4. Järeldused

Käesolevas peatükis käsitletud andmed kinnitavad, et Eestimaa kubermangus kehtis seadusandlus, mis võimaldanuks range ja nõudliku kirikudistsipliini programmi elluviimist.

¹³⁸ Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832*, lk. 159-160.

¹³⁹ Isabel V. Hull, *Sexuality, State and Civil Society in Germany, 1700–1815* (Ithaca: Cornell University Press, 1996) lk. 111-116, 280-285.

¹⁴⁰ August Wilhelm Hupel, „Ueber das Hauben der ehstnischen Dirnen“, *Neue Nordische Miscellaneen*, St. 11/12, 1795, S. 559-568. Vt. ka Indrek Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819* (Tallinn: Riigiarhiiv, 2004) lk. 272.

¹⁴¹ Andresen, *Eestimaa kirikukorraldus 1710–1832*, lk. 160.

¹⁴² EAA 1187.2.325, l. 307-307p.

Rootsi 1686. aasta kirikuseadus ja selle täiendavad korraldused kirjutasid täpselt ette mis keelatud oli ning milliseid karistusi pidi keeldudest üleastumine tooma. Kehtiv ilmalik õigus laias laastus toetas kirikuseaduse põhimõtteid ning konkreetsed sätted kordasid mõningaid kirikuseaduse punkte kirikupühade pidamise kohta. Ka abieluväliste suhete puhul lähtus ilmalik seadus kirikuseaduse seisukohtadest. Lühidalt öeldes, sunniaparaadi juriidiline alus oli olemas. Järgmine küsimus on kuivõrd seda sunniaparaati rakendati tegelikus elus. Käesolevas peatükis oleme näinud kuidas publikaate lühendatud tööpäevade kohta laupäeviti ning alkoholi müügi kohta jumalateenistuse ajal anti välja korduvalt, mis viitab asjaolule, et eelnevad publikaadid ei avaldanud soovitud mõju. Järgmises peatükis on tähelepanu keskpunktis kirikupühadega seotud kirikudistsipliin sellisel kujul nagu allikad näitavad selle kohaldamist igapäevaelus.

4. KIRIKUDISTIPLIIN 1710–1832: KIRIKUPÜHADE RIKKUMINE

4.1. Protsess aja täpsema jaotuse suunas

Pühapäeva esiletõstmine teistest nädalapäevadest ning kõrgemate kirikupühade ja pühakupäevade äramärkimine eriliste päevadena tähendab aja jaotamist jumalale kuuluvaks ajaks ja inimesele kuuluvaks ajaks. Pühapäeviti tuli kristlastel kõrvale jätta oma igapäevane töö, et harida oma hinge. See aeg tuli pühendada Jumalale. Tänapäeval on tööaeg ja jõudeaeg enamasti väga selgelt eristatud ja mitte ainult päevade lõikes, vaid ka kellaajaliselt. Eelindustriaalsel ajastul aga ei olnud see kõik nii selge ja iseenesestmõistetav. Aja mõõtmine oli ebatäpne, kuna mehhaanilised kellad olid vähelevinud. Kirik jaotas päeva päikesetõusust päikeseloojanguni kaheteistkümneks tunniks nii suvel kui talvel ning öö oli samuti jaotatud kaheteistkümneks tunniks. Nõnda erines ühe tunni pikkus iga päevaga. Kirikukellad andsid märku nende tundide möödumisest ja kutsusid inimesi palvetama.¹⁴³ Mehhaanilised kellad aja mõõtmiseks levisid 16. ja 17. sajandil, üleminek kellaga aja mõõtmisele oli pikaajaline protsess. Tööpäeva pikkus oli enamasti endiselt päikesetõusust päikeseloojumiseni. Tööpäev oli suvel pikem ja talvel lühem.¹⁴⁴ Pikad tööpäevad aga ei tähendanud, et inimesed töötasid enam-vähem ühtlase intensiivsusega päevad läbi. Päevauinak ja söögipausid olid osa varauusaja tööpäevast. Tööd ei reguleerinud mitte kell, vaid tööülesande nõudmised.¹⁴⁵ Teisisõnu oli töö ülesande-keskne (inglise keeles *task-oriented*). E. P. Thompson on juhtinud tähelepanu kolmele tunnusele, mis eristavad ülesande-keskset tööd. Esiteks on see kellaga mõõdetava tööga võrreldes paremini mõistetav. Talupoeg või töömees tegeleb konkreetse asjaga, mida on peetud vajalikuks. Teiseks, kogukondades, kus töö on enamasti ülesande-keskne, ei ole tööaeg ja jõudeaeg selgelt eristatud. Tööpäev pikeneb või lüheneb vastavalt ülesandele. Ühiskondlik läbikäimine seguneb tööga nõnda, et töö ja niisama ajaveetmine ei ole teravalt vastandatud. Kolmandaks, selline lähenemine tööle paistab olevat aega raiskav vaatlejale, kes on harjunud kellaga mõõdetava tööga, ning töötegemisel paistab puuduvat pakilisus.¹⁴⁶

Varauusaja ühiskonnas ei saa jõudeaega tööajast väga selgelt eristada, kuna need olid läbipõimunud ja elurütm ei rajanenud jõudeaja ja tööaja vastandumisele. Lisaks töö ülesande-

¹⁴³ Tunnist kui kiriku silmis muutuvast suurusest vt. Alfred W. Crosby, *The Measure of Reality: Quantification and Western Society, 1250–1600* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997) lk. 32-33.

¹⁴⁴ Aja mõõtmise ja kellade leviku kohta vt. Kamen, *Early Modern European Society*, lk. 36-37.

¹⁴⁵ Thomas, „Work and Leisure in Pre-Industrial Society“, lk. 52.

¹⁴⁶ Thompson, „Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism“, lk. 60.

kesksele iseloomule tuli harva ette, et töö oleks kellegi isiklik koormus. Üksikisikud enamasti panustasid mõne rühma või kollektiivi töösse ja ei töötanud omaette, ainult enda eest. Nii käsitöölise töökojas, kus kõrvuti töötasid meister, sellid ja õpipoisid kui ka taluperes, kus tööd tegid nii peremees, pereliikmed ja sulased – olid tööülesanded rühmaliikmete vahel jaotatud ja nende ülesannete täitmine võis nõuda vaid väikest osa tunde päevast. Nõnda ei saa arvutada milline osakaal ajast oli „töö“ jaoks eraldatud.¹⁴⁷ Siit järeldub, et vaba aeg (inglise keeles *leisure*) ei olnud eelindustriaalses Euroopas selgelt eristatav mõiste. Vaba aeg ei pakkunud puhkust tööst, vaid pigem täiendas kogukonnaliikmete töötegevusi. Jõudeaeg polnud niivõrd tööga vahelduv kindel puhkeaeg, kuivõrd distsipliinist vaba aeg, millal inimesed tegelesid vajalike asjadega, mis polnud otseselt tootlikkusega seotud.¹⁴⁸

Nii nagu tööaega ei eristatud selgelt vabast ajast, ei olnud ka kiriklik sfäär selgelt eristatud ilmalikust sfäärist. Töö, vaba aeg, ilmalik elu ja kirikuelu moodustas ühtse igapäevase tegelikkuse. Inimesed pöörasid selle tegelikkuse igale osale tähelepanu sobival ajal ja hetkel, vastavalt vajadusele. Aja täpsem jaotamine Jumalale kuuluvaks ajaks ja ilmalikuks ajaks oli samuti osa sotsiaaldistsiplineerimise protsessist. Kirikul ei olnud lihtne harjutada rahvast eristama Jumalale kuuluvat aega ilmalikust ajast. Kirik nägi ette, et tööd ei tohtinud üldse teha Jumalale kuuluval ajal, st pühapäeviti ja teistel kirikupühadel. Piirkonniti kehtisid kohalikud erinevused, ent laias laastus oli katoliiklikus kirikukalendris tublisti üle 100 kirikupüha, millal rahvas ei oleks pidanud oma igapäevast tööd tegema.¹⁴⁹ Olukorras, kus puhkepäevi oli nõnda rohkesti, ei olnud midagi iseäralikku, et tööülesande-põhises kogukonnas tuli ette tööülesandeid, millega ei saanud oodata kirikupüha möödumist ja nõnda töötasid inimesed vajadusel ka pühadel. On teada, et pühapäevadel töötamine toimus Eesti aladel, kuid on ka näiteks täheldatud katoliiklikus Kataloonias ja Andaluusias, et 17. sajandi keskpaiku ei pidanud talupojad kiriku poolt määratud pühi ning jätkasid oma igapäevast tööd.¹⁵⁰

4.2. Pühapäeva pühitsemine Eestimaa kubermangus 18. sajandil

Luteri kirik oluliselt vähendas kirikukalendris puhkepäevadena ettenähtud kirikupühi. Need, mis jäid, pidid endiselt olema töövabad päevad. Nagu on käesoleva töö 3. peatükis lähemalt kirjeldatud, kehtestasid protestantlikud riigid kirikuseadused, mis nõudsid

¹⁴⁷ Jõude- ja tööaja läbipõimimise kohta vt. Kamen, *Early Modern European Society*, lk. 37.

¹⁴⁸ Vaba aja lahtimõtestamise kohta vt. Kamen, *Early Modern European Society*, lk. 38-40.

¹⁴⁹ Kamen, *Early Modern European Society*, lk. 38.

¹⁵⁰ Kataloonia ja Andaluusia kohta vt. Kamen, *Early Modern European Society*, lk. 38. Eesti alade kohta vt. käesoleva peatüki viidet nr. 153.

jumalateenistusest osavõtmist igal pühapäeval, keelasid pühapäeval ja kirikupühadel töötegemise ning fikseerisid pühade rikkujatele karistused. See oli juba jõulisem surve väljakujunenud traditsioonilise töö- ja jõudeaja läbipõimunud elurütmi muutmiseks.

Euroopas Elbe jõest idas põhines põllumajandus 17. ja 18. sajandil mõisamajandusel, erinevalt Lääne-Euroopast. Nõnda olid sel perioodil ka Eestimaa talupojad kohustatud mõisale teotööd tegema. Sellises töösuhtes on näha üleminekut tööülesande-keskselt töölt ajapõhisele (ehk kellaga mõõdetud) tööle.¹⁵¹ Talupojad ei tulnud mõisa vaid ühe või teise konkreetse tööülesande täitmiseks, et töö valmis saades tagasi koju minna. Neilt nõuti päikesetõusust päikeseloojanguni kestvaid teopäevi. Talupoega pandi tegema tööd, mis juhtus parajasti käsil olema. Kui see tööülesanne juhtus valmis saama enne teopäeva lõppu, ei saadetud talupoega koju, vaid leiti talle mõni uus ülesanne, et teopäev saaks täies ulatuses täidetud. See muutis ka töötegitaja suhtumist oma töösse. Kui muidu töötati intensiivselt mõne konkreetse tööülesande kallal, kuni see valmis sai ja sellele võis järgneda jõudeaeg kuni järgmine ülesanne nõudis tegemist, siis teotöö puhul oli mõisa eesmärk saada teoliselt võimalikult palju kasulikku tööd. Kui söögivaheajad välja arvata, pidi teoline olema kogu aeg rakendatud. Tööülesanded sulasid kokku üheks lõputuks tööjadaks ja teoline mõistis üsna pea, et polnud mõtet ülemäära pingutada, kuna see lõppkokkuvõttes tähendas rohkem töötegemist, mida ei kompenseerinud mingi tulu ega ka rahuldustunne lõpetatud ülesandest. Töödistsipliini tagamiseks seadis mõis omakorda ametisse kubjased ja kiltrid. Sellelt pinnalt oli kujunemas mõiste teineteisele vastanduvast tööpäevast ja puhkepäevast. Mõisnikud oleksid meelsamini näinud teolisi mõisatööl kui lubada neile puhkepäeva kirikuskäimiseks ja hinge harimiseks. Kirik leidis, et mõisnikke tuleb noomida ning nõuda laupäeviti tööpäeva varasemat lõpetamist, et teolised jõuaksid järgmisel hommikul korralikult kirikusse tulla.¹⁵² 1740. aasta visitatsioonil ajal pidas Harju-Jaani kirikuõpetaja rasket orjatööd talupoegade kirikuskäimise takistajaks.¹⁵³ Sarnaselt kirjutas Järva-Petri pastor 1739. aastal, et tööike rõhus tema ümbruskonna inimesi päeval ja ööl ning tegi nad nii roidunuks, et nad ei jõudnud jumalateenistusest osa võtta.¹⁵⁴

¹⁵¹ E. P. Thompson märgib üleminekut tööülesande-kesksest tööst ajaga mõõdetud toole niipea, kui töötajad on tööle võetud tööandja-töövõtja vahekorras, vt. Thompson, „Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism“, lk. 61.

¹⁵² Küsimus tööpäeva lühendamise kohta laupäeviti esineb mitmes visitatsiooniprotokollis, nt. Rapla koguduse visitatsiooniprotokollid 1787–1882, EAA 1219.1.15: visitatsioon juuni 1787, l. 7p; Keila koguduse visitatsiooniprotokollid 1694–1898, EAA 1214.1.19: visitatsioon 10. juuli 1716, l. 11-14p, siin l. 12; visitatsioon 20. juuni 1759, l. 15-25p, siin l. 22; visitatsioon 10. juuni 1787, l. 26-32, siin l. 28p.

¹⁵³ Voldemar Ilja, *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743* (Tallinn: Logos, 1995) lk. 93-94.

¹⁵⁴ Ibid., lk. 102.

Teoliste tööväsimum ja hiline tööpäeva lõpp ei olnud aga ainsad põhjused jumalateenistusest puudumiseks. Kuigi talude peremehed enamasti ei pidanud isiklikult teotööl käima, siis asjaolu, et nad pidid selleks oma sulaseid loovutama, tähendas nii või naa, et talupõldudel jäi hulk tööd tegemata. Ja seda just põllunduse tootmistsükli kibedamatel tööperioodidel, kui ka mõisas oli rohkem abitegu vaja. Nõnda terendas teotööst vaba pühapäev võimalusena vähemalt mingil moel tasa teha töönädala jooksul mõisale kaotatud tööaega, kuigi nii mõisatöö kui ka talutöö olid pühapäeval keelatud. Vajalikud talutööd tuli keelust hoolimata ära teha kui selleks oli soodne võimalus, ja see pidi kahtlemata vähendama kiriku küllastatavust.

Teine ebaregulaarse kirikuskäimise põhjus võis olla ka vana harjumus. Eelnevalt (2. peatükis) oleme näinud kuidas talurahvas oli harjunud asjaoluga, et kirik ei nõudnud iganädalast kirikuskäimist. See harjumus tõenäoliselt püsis rahva seas Rootsi ajal ning ka 18. sajandil. Samas tuleks arvestada Põhjasõja laastavat mõju kirikuelule, mille tulemusena olid mitmed kogudused jäänud üldse ilma kirikuõpetajata ja tühjad kirikuhooned olid jäetud lagunema. On täheldatud, et mitmel pool olid talupojad 18. sajandi esimestel kümnenditel kirikuskäimisest üldse loobunud ja neil, kes kohale tulid, ei olnud kannatlikkust oodata jumalateenistuse lõppu.¹⁵⁵

Joomine enne ja pärast kirikut oli üks talupoegade üldlevinud komme, mis käis kirikudistsipliini vastu. Talvel oli sellel ka praktiline põhjendus, kuna kirikud olid kütmata. Ent kirikueelset napsi ei võetud vaid talvise külma peletamiseks. Keila koguduse visitatsioonil Põhjasõja-järgsel kirikuelu madalseisu ajal juulis 1716. aastal uuriti, kas kirikulised tulevad õigeks ajaks kirikusse ja viibivad kohal teenistuse lõpuni. Vastuseks oli, et talupojad jõuavad juba varakult kiriku juurde, aga käivad enne kõrtsis ja sealt tulles juba hilinevad jumalateenistusele.¹⁵⁶ Sama protokoll täheldab, et ka kõrgetel kirikupühadel on koguduse enamus tavatsenud viibida kirikust eemal.¹⁵⁷ Sama koguduse visitatsiooniprotokollid 1787. ja 1803. aastatest, ning samuti Rapla koguduse visitatsiooniprotokoll 1787. aastast kinnitavad, et rahvas käis kirikus korralikult ja ilmus kohale õigel ajal ning, et kõrgeid kirikupühi pühitseti korralikult.¹⁵⁸ Siit jääb mulje, et kirikuelu Keilas 18. sajandi lõpupoole toimis nii nagu ette

¹⁵⁵ Kirikuelu kohta Põhjasõja järel vt. Laur, *Eesti ajalugu varasel uusajal*, lk. 139-140.

¹⁵⁶ Keila koguduse visitatsiooniprotokollid 1694–1898, EAA 1214.1.19: visitatsioon 10. juuli 1716, l. 11-14p, siin l. 12-12p.

¹⁵⁷ *Ibid.*, l. 12.

¹⁵⁸ Keila koguduse visitatsiooniprotokollid 1694–1898, EAA 1214.1.19: visitatsioon 10. juuni 1787, l. 26-32, siin l. 28, 30; visitatsioon 7 juuni 1803, l. 33-39, siin l. 34p; Rapla koguduse visitatsiooniprotokollid 1787–1882, EAA 1219.1.15: visitatsioon juuni 1787, l. 7p.

nähtud, kuid samas viitavad ühesõnalised jaatavad vastused küsimustele kirikuskäimise kohta võimalusele, et need küsimused-vastused võisid olla formaalsused, mis ei pruugi tingimata peegeldada tegelikku olukorda.

Tulles korraks 18. sajandi lõpust tagasi sajandi esimesse poolde näeme, et mitmed pastorid kurtsid 1730. ja 1740. aastatel talupoegade jätkuvalt leiget suhtumist kirikuskäimisesse. See oli paarkümmend aastat pärast Põhjasõja sõjategevuse lõppu Eestimaa pinnal, kui elu oli laias laastus normaliseerunud ja kirikuelu suures osas taastatud. Pastorid nähtavasti ei täheldanud selles mingit märki talupoegade põhimõttelisest vastusmeelsusest kiriku suhtes. Talupoegade usulise loiduse üheks väliseks põhjuseks, lisaks ülalmainitud teotööle, pidasid pastorid hoopis mõisnike halba eeskujut. Mõningates visitatsiooniprotokollides, nagu näiteks Kuusalus 1738. aastal ja Harju-Jaanis 1740. aastal, täheldasid pastorid, et sakslased käisid väga harva kirikus ning pastorid panid nende eeskujut süüks, et ka talupojad kirikusse ei tulnud.¹⁵⁹ Kui juba baltisakslased ei käinud hoolsalt kirikus, mida siis veel tahta vaestest, harimata talupoegadest. Sellel taustal oli samadel kümnenditel levinud vennastekogude liikumisest haaratud inimeste märksa hoolsam kirikus ja armulauas käimine eriti silmapaistev, kuna talurahval ei olnud tollal muidu kombeks nõnda usinalt kirikus käia.

Eestlaste usulisi arusaamu 18. sajandil hinnati kaasaegsete vaatlejate poolt pigem jätkuvalt katoliiklikeks kui luterlikeks. Luterliku õpetuse kohaselt tegi usk ja mõistmine sakramendist tõelise kristliku sakramendi.¹⁶⁰ August Wilhelm Hupeli hinnangul aga olevat sakramendid, nagu näiteks armulaud, olnud eestlastele vaid sooritatud toiming ehk *opus operatum*, millel on juba iseenesest vägi ning toimib automaatselt. Hupeli arust ei teadnud valdav osa eestlastest, et nad on kristlased, vaatamata kogu usulise välise kombestiku sooritamisele.¹⁶¹ Sellelt pinnalt tulevad esile hinnangud, mis peavad eestlaste katoliiklikel riitustel põhinevaid usukombeid ebausklikkeks või isegi paganlikeks, nagu näiteks teade 1738. aastal Lüganusel läbiviidud visitatsioonist, et „Lüganuse kihelkonnas olevat vähe usklike, palju pool-usklike, veel enam mitteusklike ja ebausklikke“.¹⁶² Kokkuvõtlikult võib tõdeda, et pilt, mis avaneb meile kirikuelust Eestimaal 18. sajandil näitab, et kirik pidas talurahva suhtumist usulistesse asjadesse puudulikuks. Endiselt püsis rahva uskumustes „paganluse“ sugemetega vana katoliku kombestiku segu uue luterliku vooderdusega. Kirikuõpetajate

¹⁵⁹ Ilja, *Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743*, lk. 93-94.

¹⁶⁰ Eestlaste usuliste arusaamade kohta 18. sajandil vt. Riho Saard, „Eestlane ja luterlus I“, lk. 1248-1250.

¹⁶¹ Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel*, lk. 184.

¹⁶² Otto Liiv, *Jooni Lüganuse minevikust kirikukroonika järgi* (Tartu, 1926) lk. 23.

hinnangu kohaselt täideti väline kombestik enamasti ilma selle sisu mõistmata. Lisaks kippusid talupojad kõikjal pühapäeva rikkuma joomise ja kaklustega, nagu on 1739. aastal teatatud Viru-Jaagupist.¹⁶³ Rakvere 1738. aasta visitatsiooniprotokollis on täheldatud, et pühapäeval ja pühadel on kiriku lähedal olevates kõrtsides korratusi külluses ja talupoegadest kirikueestseisjad lähevad ise kõrtsi ning joovad ennast täis.¹⁶⁴ Paides on 1739. aastal kurdetud talupoegade joomist, pühapäeva teotamist ja Jumala Sõna põlgamist. Seal olevat kaubeldud õlle ja puskariga jutluse ajal ning vahel olevat kogu pühapäev kulunud joomisele. Mõnikord olevat talupojad tulnud purjuspäi kirikusse ja seganud jumalateenistust.¹⁶⁵ Talupojad tegelesid pühapäeval ka maiste asjatoimetamistega, millest Jumalale kuuluval ajal oleks tulnud loobuda. Keila koguduse talupojad olevat näiteks sageli sõitnud linna poolest pühapäevast oma asjatoimetamiste eesmärgil, kuigi visitatsioonide katsujad liigitasid seda maiste asjatoimetamiste hulka, millest tulnuks pühapäeviti hoiduda.¹⁶⁶ Väljakujunenud olukorras ei olnud ortodokssel luterlikul kirikul muud millega vastata kui eelmisest sajandist juba tuttavad distsiplinaarsed meetmed.

4.3. Kirikupühade pühitsemist nõudvate distsiplinaarmede rakendamine Eestimaal 18. sajandil

Nagu on käesoleva uurimuse 3. peatükis juba mainitud, oli 1686. aasta Rootsi kirikuseadusele lisatud edikt vandumise, vande andmise ning kirikupühade rikkumise kohta, mis sisaldas meetmeid pealtnäha tõhusaks distsiplineerimiseks kirikupühade pidamise osas. Kui vaatlejad nagu August Wilhelm Hupel ja visitatsiooniprotokollid peegeldavad mitterahuldavat olukorda kirikupühade pühitsemises, siis võiks eeldada kirikuseaduses ettenähtud meetmete rakendamist olukorra parandamiseks. Ilmselt elu normatiivsele küljele ehk siis kirikuseadusele ja võimuorganite eeskirjadele toetudes on varauusaega käsitlevas ajalookirjanduses jäänud kõlama tõdemus, et rahvast tuli kirikusse sundida noomituste, rahatrahvide ja isegi häbipaku ähvardusega.¹⁶⁷ Noomitused jäävad pastorite retoorika valdkonda, samas kui säilinud kirikukohtute protokollides pole käesoleva uurimuse käigus leitud kinnitust häbipaku rakendamisest karistusena jumalateenistusest puudumise eest. Et leida kinnitust, kas rahatrahve rakendati ka tegelikkuses, on käesoleva uurimuse käigus

¹⁶³ Ilja, *Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743*, lk. 103.

¹⁶⁴ *Ibid.*, lk. 102.

¹⁶⁵ *Ibid.*, lk. 101-102.

¹⁶⁶ Keila koguduse visitatsiooniprotokollid 1694–1898, EAA 1214.1.19: visitatsioon 10. juuli 1716, l. 11-14p, siin l. 12.

¹⁶⁷ *Eesti talurahva ajalugu*, lk. 536.

tutvutud erinevate Eestimaa kirikukoguduste kassaraamatutega 18. sajandist ja 19. sajandi esimestest kümnenditest.

Kirikukoguduste kassaraamatutega tutvudes selgub, et mõned ei sisalda üldse mingit teavet kiriku poolt sisse kasseeritud trahvide kohta, vaid hoopis suuremate rahade liikumise kohta, nagu näiteks kapital, protsendid, investeringud ja obligatsioonid. Sellised kassaraamatud jätvad täiesti kõrvale kõik rahad, mis on kogudusele laekunud korjandustest, matusterahadest, trahvidest, jne.¹⁶⁸ Teised kassaraamatud näitavad kogu aasta sissetulekut jaotatuna sissetulekuliikideks nagu kirikuraha (*Kirchen-Geld*), korjanduskoti ehk korjanduse raha (*Klingbeutel-Geld*), kellaraha (*Glocken-Geld*), katuseraha (*Dekken-Geld*), matusteraha (*Begräbnis-Geld*) ja trahvid (*Straf-Geldern*). Sellisel juhul on kogu aasta jooksul laekunud trahviraha märgitud ühel real ja ei ole täpsustatud, mille eest trahvid on sisse kasseeritud.¹⁶⁹ Teistel juhtudel on need samad kategooriad kirja pandud kuude lõikes. On ka sellised kassaraamatud, kus on pandud trahvirahad ühele reale koos teiste sissetulekutega nagu korjandus- ja kellaraha.¹⁷⁰ Taoliste kassaraamatute põhjal saab tõdeda, et kogudus küll kasseeris oma liikmetelt sisse trahvirahasid, ent mille eest need trahvid määrati, see jääb teadmatuks. Leidub ka kassaraamatuid, kus trahvi tasunud koguduseliikmed on nimeliselt kirjas. Käesolev uurimus tugineb just seda tüüpi koguduste kassaraamatutel. Sageli on kirja pandud eksimus, mille tõttu trahv määrati, kuid leidub ka mitmeid sissekandeid, kus konkreetne eksimuse kirjeldus puudub.

Ajaloolise Eestimaa provintsi territooriumil oli 47 kirikukogudust. Nendest 12 oli Harjumaal, 10 Virumaal, 8 Järvamaal ja 17 Läänemaal.¹⁷¹ Ajavahemikku 1710–1832 mahtuvate säilinud kassaraamatute ning tulude ja kulude raamatutega kogudusi oli omakorda 7 Harjumaal, 8 Virumaal, 3 Järvamaal ja 10 Läänemaal. Nõnda siis 47-st kogudusest on kokku 28 kogudusel käesolevaks uurimuseks vajalikud andmed arhiivis kättesaadaval, teisisõnu on andmeid umbes 60% Eestimaa kirikukoguduste kohta (vt. Lisa 1).

¹⁶⁸ Mõned näited taolistest kassaraamatutest on Haljala Evangeeliumi Luteriusu Püha Mauriitsiuse kiriku tulude ja kulude raamat, 1800–1804, EAA 1224.1.131, ja Jõelähtme koguduse kassaraamat 1746–1786, EAA 1212.2.4.

¹⁶⁹ Näited taolistest kassaraamatutest on: Nissi koguduse kassaraamat, 1. mai 1771 – oktoober 1801, EAA 1218.1.135, lehed nummerdamata; Rapla koguduse kassaraamat 1769–1854, EAA 1219.1.103, lehed nummerdamata; Haljala Evangeeliumi Luteriusu Püha Mauriitsiuse kiriku tulude ja kulude raamat, 1817–1880, EAA 1224.1.132; Simuna koguduse kassaraamat, 1783–1839, EAA 1229.1.130, lehed nummerdamata.

¹⁷⁰ Üks näide sellisest kassaraamatust, kus mõne aasta puhul on kogu aasta trahvirahad koondatud ühele reale ja teistel aastatel on trahvirahad ühel real koos teiste sissetulekutega on Rapla koguduse kassaraamat 1769–1854, EAA 1219.1.103.

¹⁷¹ Eestimaa kihelkonnad on märgitud kaardil nr. 77 „Luteriusu territoriaalkirikud 1710–1832“, *Eesti ajaloo atlas*, toim. Mari Lõhmus, Arvis Kiristaja, Katrin Martsik, Anu Lepp (Tallinn: Avita, 2006) lk. 80. Vt ka Eestimaa kubermangude 1765. aasta loetelu, *Eesti ajalugu IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*, peatoim. Sulev Vahre, tegevtoim. Mati Laur (Tartu: Ilmamaa, 2003) lk. 272.

Kassaraamatute läbitöötamise käigus on ilmsiks tulnud piirkondlik erinevus kirikudistsipliini osas. Harju- ja Virumaa kassaraamatutes ei leidu ühtegi kannet kirikupühade rikkumise eest määratud trahvi sissekasseerimisest. Järvamaalt aga, täpsemalt Paidest, on leitud 1826. aastast kolm juhtumit, ja 1832. aastast veel neljas, kus ühe kuni viie rublane trahv on määratud eksimuse eest kolmanda käsu vastu, mis nõuab sabatipäeva pühitsemist. Kui Paides on trahvitud otsesõnu pühapäevarikkumise eest, siis Järva-Jaanis (samuti Järvemaal), on leitud juhtum 1773. aastast, kus kohalik kirikukohus määras Allikult pärit sepale kiriku heaks 2,40 rubla trahvi pühapäeval pärast jutlust kõrtsis aset leidnud kakluse eest.¹⁷² Rootsi kirikuseaduse kohaselt on see kindlalt pühapäeva rüvetamine. Ka Järva-Madise kihelkonnas on 1770. aastal määratud 3-rublane trahv Aravete ja Kurisoo kõrtsmike vahel aset leidnud kakluse eest. Trahvi kirjeldusest ei ole selge, milline osapool pidi trahvi tasuma. Sama koguduse kirikukohus määras 1776. aastal Ahula mõisa kubjasele 5 rubla trahvi pahanduse (*Ärgernis*) korraldamise eest kirikus.¹⁷³ Ainsa taolise trahvina Virumaal on Jõhvist leitud teade 4-rublasest trahvist, mis 1730. aastal määrati ühele möldrile kaklemise eest.¹⁷⁴ On tõenäoline, et ka see kaklus leidis aset pühapäeval, kuid selline kinnitus selle trahvi kohta puudub.

Järva-Jaani kirikukohtu protokollides on kirjas ka juhtum, kus üks meesterahvas määrati ühel pühapäeval pakus seisma selle eest, et ta oli viibinud purjuspäi kirikus.¹⁷⁵ Nendes protokollides leidub kirikukohtu otsuseid trahvimiste kohta, mis kajastuvad omakorda kiriku kassaraamatus, lisaks veel juhtumid nagu ülalmainitud pakus seismine, mis kassaraamatus ei kajastu. Kui muidu on pühapäeva rüvetamiseks peetud korrarikumised olnud rahatrahviga karistatud, siis seni on leitud üks erand. Haljala koguduse kirikukohus määras oma istungil 6. oktoobril 1733. aastal ühele Selja mõisa talupojale viis paari vitsu selle eest, et ta oli 20. oktoobril 1731. aastal läinud kirikusse purjuspäi. Kohtuotsus ei maini võimalust asendada ihunuhtlust rahatrahviga.¹⁷⁶

Ülejäänud Eestimaaga võrreldes näib Läänemaa olevat märkimisväärne erand. Säilinud kassaraamatutega kümnest kirikukogudusest on kaheksas andmed trahvimistest pühapäeval toimunud kakluste eest. Kullamaa koguduses määrati trahvi kakluse eest üsna

¹⁷² Järva-Jaani Evangeeliumi Luteriusu kirik, pastori kantselei, arvepidamise raamatud: tulude ja kulude arveraamat, august 1734 – august 1776, EAA 1233.1.43, l. 480-481; Järva-Jaani kirikukohtu protokollid 1761 (tegelikult 1743)–1811, EAA 1233.1.36, l. 7.

¹⁷³ Järva-Madise koguduse kassaraamat 1736–1815, EAA 1234.2.4, kakluse kohta l. 45p, pahanduse kohta kirikus l. 51p.

¹⁷⁴ Vt. Jõhvi Evangeelse Luteriusu Püha Mihkli kiriku kassaraamat, 1712–1818, EAA 1226.1.231, l. 14p.

¹⁷⁵ Järva-Jaani kirikukohtu protokollid 1761 (tegelikult 1743)–1811, EAA 1233.1.36, l. 6p.

¹⁷⁶ Haljala Eesti Evangeeliumi Luteriusu koguduse kirikukohtu protokollid, 9.10.1730 – 5.04.1800, EAA 1224.1.28, l. 8p.

sageli ja mitme trahvi puhul on kirjas, et kaklus toimus nimelt pühapäeval. Aastatel 1748–1803 määrati selliseid trahve mitukümmend.¹⁷⁷ Pühapäevase kakluse eest ei paista kindlat trahvimäära olevat – esinevad trahvid 40 kopikast kuni 2,40 rubla. 1753. aastal kasseeriti sisse trahv jõulude esimesel pühäl toimunud kakluse eest.¹⁷⁸ Sellele järgneval aastal (1754) nõuti Hanso Jaanilt 3,20 rubla purjuspäi oleku eest samuti jõulude esimesel pühäl, täpsustamata kas ta viibis kirikus sellises olekus.¹⁷⁹ Vähemalt neljal korral ülalmainitud ajavahemikus on Kullamaal trahv määratud otsesõnu pühapäeva rüvetamise eest (*Entheiligung des Sabbaths*), trahvimääraga 1,50 kuni 2,40 rubla, ning ühe sellise juhtumi puhul on täpsustatud, et tegemist oli kaklusega.¹⁸⁰ Pühapäeva rüvetamise eest on trahve määratud samuti Märjamaal, Mihklis, Ridalas ja Lääne-Nigulas, trahvimääraks 1 kuni 2 rubla.¹⁸¹ Reigi koguduses on 1813. aastal määratud 80 kopikat trahvi ühele naisterahvale ebakohase või siivutu käitumise (*ungebührliches Betragen*) eest kirikus.¹⁸² Sama koguduse kassaraamatus on kirjas 1,50 rublane trahv 1814. aastal kakluse eest pühapäeval kahe naise vahel.¹⁸³ Kirikus halvasti käitumise eest on ühele talupojale määratud 40 kopikat trahvi Lääne-Nigulas 1747. aastal.¹⁸⁴ Selles koguduses on trahvid pühapäevase kakluse eest võrdlemisi kõrged – 2,40 kuni 3,60 rubla. Samas koguduses on 1755. aastal ühele talupojale määratud 40 kopikat trahvi jõuludel kirikus lärmitsemise eest, ning 1721. aastal on 32 kopikat trahvi määratud joobnud oleku eest kiriku juures.¹⁸⁵ Lääne-Nigula eristub teistest kogudustest selle poolest, et siin esinevad sageli trahvid pühapäeval toimunud sõnasõdade, riidude ja tülitsemiste eest. Trahvimäärad ulatuvad 16 kopikast kuni 3,20 rublani.¹⁸⁶ Kaklemise eest on trahvi määratud Martna koguduses kahel korral, 1821. ja 1824. aastal, ja Lihula koguduses kolmel korral ajavahemikus 1779–1785, trahvimäärad üks kuni viis rubla. Ühel nendest juhtumitest toimus kaklus Lihula aastalaadal,

¹⁷⁷ Kullamaa koguduse kassaraamat 1748–1784, EAA 1243.1.18, l. 6p-79p; Kullamaa koguduse kassaraamat 1785–1854, EAA 1243.1.19, l. 2p-32p.

¹⁷⁸ Kullamaa koguduse kassaraamat 1748–1784, EAA 1243.1.18, l. 11p.

¹⁷⁹ Kullamaa koguduse kassaraamat 1748–1784, EAA 1243.1.18, l. 12p.

¹⁸⁰ Kullamaa koguduse kassaraamat 1748–1784, EAA 1243.1.18, l. 14p; Kullamaa koguduse kassaraamat 1785–1854, EAA 1243.1.19, l. 2p, 32p.

¹⁸¹ Märjamaa koguduse kassaraamat 1775–1779, EAA 1247.1.116, l. 2p, 10p; Mihkli kiriku kassaraamat 1770–1910, EAA 1278.1.216, l. 71; Ridala Evangeeliumi Luteriusu Püha Maarja Magdaleena kiriku tulude- ja kulude raamat 1707–1775, EAA 1249.1.119, l. 32; Lääne-Nigula Evangeeliumi Luteriusu Püha Nikolai kiriku kassaraamat 1717–1800, EAA 1245.1.195, l. 42.

¹⁸² Reigi Eesti Ev.-Luteriusu kiriku koguduse kassaraamat 1813–1861, EAA 3170.1.151, l. 1p.

¹⁸³ Reigi Eesti Ev.-Luteriusu kiriku koguduse kassaraamat 1813–1861, EAA 3170.1.151, l. 2p.

¹⁸⁴ Lääne-Nigula Evangeeliumi Luteriusu Püha Nikolai kiriku kassaraamat 1717–1800, EAA 1245.1.195, l. 64.

¹⁸⁵ Lääne-Nigula Evangeeliumi Luteriusu Püha Nikolai kiriku kassaraamat 1717–1800, EAA 1245.1.195, l. 81, 22.

¹⁸⁶ Lääne-Nigula Evangeeliumi Luteriusu Püha Nikolai kiriku kassaraamat 1717–1800, EAA 1245.1.195, l. 22, 24, 72, 74, 78, 81.

teise kahe juhtumi puhul pole pühapäeva otseselt mainitud. Martna puhul on ühe juhtumi puhul fikseeritud, et kaklus toimus pühapäeval.¹⁸⁷

Järva-Madise kihelkonnas leidis 1776. aastal aset ainulaadne kampaania laupäeval peetud talgute vastu. Tuletagem meelde, et 1692. aastal Eestimaa jaoks välja töötatud kirikuseaduse täiendus keelas talgute pidamist laupäeviti, kuna talgutega kaasnes suur joomine ja kui see toimus laupäeval, võis olla üsna kindel, et talgulised seejärel pühapäeval kirikusse ei ilmu.¹⁸⁸ 1776. aastal määrati kaheksale Järva-Madise talupojale 1,60 rublane trahv (üheksandale määrati trahv 80 kopikat) laupäeval talgute pidamise eest.¹⁸⁹ Allikates ei leidu jälgi talupoegade karistamisest laupäevaste talgute pidamise eest varem või hiljem ei Järva-Madisel ega kusagil mujal Eestimaal. Virumaalt aga pärineb Haljala kirikukohtu protokollidest kohtuotsus pühapäeval peetud talgute kohta. 7. septembril 1731. aastal peetud kohtuistungil mõistis kirikukohus Aso Karli süüdi heinategemise talgute pidamisest ühel pühapäeval 1730. aasta suvel ning määras talle „Stockholmis 17. oktoobril 1687. aastal väljaantud Karl XI publikaadi §IV kohaselt trahvi 40 marka hõbedas, kaasaegses vääringus 5 rubla (*so worde er zu der dictierte Strafe nach dem Placat Carl XI datum Stockholm den 17. octobris Ao. 1687 §IV zu 40 Mark Silber oder nach seitig Geld zu 5 Rubel*).“¹⁹⁰ Siin on Eestimaa kirikudistsipliini praktikas ainus seni leitud viide arhiivimaterjalis Rootsi kirikuseadusele 1687. aastal lisatud ediktile. Mäletatavasti keelab selle edikti §4 töötamist pühapäeval ning määrabki selle eest trahviks 40 marka hõbedas. Sama ajavahemikku puudutav Haljala koguduse kassaraamat viitab samale 7. septembri 1731. aasta kohtuistungile ning toob ära sellel istungil süüdi mõistetud, kes on oma trahvi tasunud. Aso Karl ei ole kirjas trahvi tasunud isikute hulgas ning ei ole ka jälge sellest, et ta oleks millalgi hiljem oma võla tagantjärele tasunud.¹⁹¹

Ajalookirjandusest on teada veel üks distsiplineerimise võtte mõjutamaks inimesi korralikult kirikus käima. Nimelt võidi jumalateenistusest ja armulauast järjekindlalt kõrvale hoidvat talupoega matta koos enesetapjatega surnuaia kõrvale pühitsemata mulda. Ajal, mil religioonil oli veel keskne koht igapäevaelus, oli ka mure hingeõnnistuse pärast inimese

¹⁸⁷ Martna Evangeeliumi Luteriusu kiriku kassaraamat 1821–1879, EAA 1246.1.88, l. 1p, 3p; Lihula Evangeeliumi Luteriusu Püha Eliisabeti kiriku tulude- ja kulude raamat, 19.12.1764 – 2.10.1851, EAA 1244.1.110, lehed nummerdamata.

¹⁸⁸ Vt. käesoleva uurimuse viide 91.

¹⁸⁹ Järva-Madise koguduse kassaraamat 1736–1815, EAA 1234.2.4, l. 52p-55p.

¹⁹⁰ Haljala Eesti Evangeeliumi Luteriusu koguduse kirikukohtu protokollid, 9.10.1730 – 5.04.1800, EAA 1224.1.28, l. 4p.

¹⁹¹ Haljala Evangeelse Luteriusu Püha Mauriitsiuse kiriku tulude ja kulude raamat 1717–1747, EAA 1224.1.130, l. 14p.

motivatsioonis tähtsal kohal. Ei tohiks alahinnata selle mure võimalikku mõju talupoegade kirikuskäimise harjumustele, kuigi samas näitab üldine loidus kirikuskäimises, et mõte hinge igavikulisest saatusest ei olnud just alati esiplaanil. Ka rakendati seda distsiplineerimisvahendit võrdlemisi vähe. Hupeli sõnul oli tegu enamjaolt kerjuste ja hulgustega.¹⁹² Kui ikka aeg-ajalt käidi kirikus, olgu või harva, siis näib, et talupoega enamasti ei varitsenud oht lõpetada elu pühitsemata mullas. Teisalt – kuna talupojad kohati jätkuvalt ei toonud oma surnuid kiriklikele matustele, vaid matsid neid ise vanade rahvakommete järgi kirikuaiast eemal, ei pruukinud küsimus pühitsetud mullast mõningatele talupoegadele üldse korda minna. Pühitsemata mulda matmist saaks edasi uurida kirikumeetrikate abiga, kuhu pastorid võisid matuse sissekande juurde lisada vastava teabe. Käesolev uurimus piirdub selle karistusmeetme äramärgimisega ning keskendub meetmetele, mis ei olnud vaid teistele hoiatuseks, vaid võisid patustajat ennast mõjutada oma meelt parandama.

Uurimistulemuste valguses kerkib vähemalt kaks küsimust. Esiteks: mis on ilmsiks tulnud piirkondliku erinevuse taga? Üks võimalik tegur on pietistlike vaadete levik ja vennastekoguduse liikumise edu Läänemaal. Nii 1717–1764 Lääne-Nigulas pastoriametit pidanud Georg Friedrich Schultz, 1729–1768 Ridala pastoriks olnud Matthias Mattschek, ja 1748–1796 Kullamaa pastorina tegutsenud Joachim Heinrich Dahl on iseloomustatud kui pietismi ja vennastekoguduse liikumise poolehoidjad.¹⁹³ On mõeldav, et need sümpaatiad võisid end ilmutada innukamas distsiplinaarmeetmete rakendamises. Ridala, Kullamaa ja Mihkli kihelkonnad on tuntud kui Läänemaa piirkonnad, kus vennastekoguduse liikumine oli kõige elavam. Samas aga tegutsesid pietistlike vaadetega pastorid ka teistes Eestimaa maakondades, ja vennastekoguduse liikumine oli edukas Virumaal Kadrina kihelkonnas ning Harjumaal Jõelähtmes, Jüris, Keilas, Harju-Jaanis ja Kuusalus, kuid nendes Virumaa ja Harjumaal kihelkondades ei leidu andmeid distsiplinaarmeetmete rakendamisest pühapäeva rikkumise eest.¹⁹⁴ Siit paistab, et lisaks kohaliku pastori isiklikele vaadetele ning ka pietistlike ja herrnhutlike ideede levikule pidi olema veel midagi, mis viis aktiivse distsiplineerimiseni pühapäeva rikkumiste osas. On veel võimalik, et kirikueestseisja ja kohalikud mõisnikud võisid oma hoiakuga ja koostööga distsiplineerimist mõjutada. Käesolevas uurimuses oleme korduvalt tähendanud kuidas mõisnikud ei kippunud kirikudistsipliini osas kirikuga koostööd

¹⁹² Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel*, lk. 65.

¹⁹³ Liivi Aarma, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885* (Tallinn: G. ja T. Aarma Maja OÜ, 2007), Georg Friedrich Schultz'i kohta vt. lk. 243, Matthias Mattscheki kohta vt. lk. 180-181, Joachim Heinrich Dahli kohta vt. lk. 51.

¹⁹⁴ Vennastekoguduse liikumise edukamate piirkondade kohta Eestimaal vt. Iija, *Vennastekoguduse ajalugu Eestimaal 1730–1743*, lk. 89.

tege ma. On aga teada, et mõned Läänemaa mõisnikud hakkasid vennastekoguduse liikumise pooldajateks, nagu näiteks parun von Ungern-Sternberg.¹⁹⁵ Sellelt pinnalt on mõeldav, et sellised mõisnikud võisid olla kohalikule pastorile toeks ja julgustuseks kirikudistsipliini osas ning võib-olla koguni nõuda pastorilt aktiivsemat hoiakut. See arutelu Läänemaa mõisnike võimalikust koostööst kirikudistsipliini osas peab siinkohal paraku jääma spekulatiivsele tasandile ja potentsiaalseks tuleviku uurimisteenaks. Käesoleva uurimuse allikabaas võimaldab vaid fikseerida piirkondlikku erinevust kirikudistsiplineerimise osas.

Kui Harjumaal ja Virumaal oli pühapäevarikumise küsimus kirikudistsiplineerimises selgelt teisejärguline, siis teiseks küsimuseks on: milles seisnes kirikudistsipliin nendes piirkondades. Vastus on ühene – tähelepanu keskpunktis olid eksimused seksuaalelus. Enamasti on selliste trahvide seletuseks kas abielurikkumine (*Ehebruch*) või hooramine (*Hurerei*). See oli universaalne suund kirikudistsiplineerimises, mis esineb igas kassaraamatus kõikides Eestimaal maakondades. Andmed näitavad selgelt, et kirikudistsipliin tähendaski eeskätt abieluväliste suhete keelustamist. Sellele siis lisandus Läänemaal ja mingil määral ka Järvamaal distsipliin pühapäevarikumise osas. Käesolevas uurimuses on abielurikkumisega seotud kirikudistsipliin käsitletud lähemalt viimases peatükis.

4.4. Järeldused

Allikad näitavad kirikudistsiplineerimise osas selgelt piirkondlikku erinevust Eestimaal. Trahvide määramine pühapäevarikumise eest oli üsna tavaline nähtus Läänemaa kirikukogudustes. Seda on täheldatud ka Järvamaa kogudustes võrdlemisi napile valimile toetudes, kuna andmeid on olemas vaid kaheksast kogudusest kolme kohta. Üllatavalt on selgunud, et analoogsetes allikates pole jälge pühapäevarikumise karistamisest Harjumaal, ja Virumaal on vaid kaks sellist juhtumit. Nendes kahes maakonnas jäid Rootsi kirikuseaduse üksikasjalikud keelud ja karistused kirikupühade rikkumise kohta valdavalt paberile. Kui oleks otsustatud piirduda Läänemaaga käesoleva uurimuse territooriumina ja uurimistulemusi käsitletud tüüpilistena kogu Eestimaal kehtinud olude kohta, oleksid järeldused kirikudistsipliini ulatuse kohta olnud liialdatud ja eksitavad. Kui aga oleks keskendunud Harjumaale või Virumaale, oleks kujunenud vastupidiselt moonutatud pilt Eestimaast, kus justkui üldse ei rakendatud kirikudistsipliini meetmeid. Nii näitab säilinud materjal, et vähemalt pühapäeva pühitsemise küsimuses ei suutnud ei ilmalik provintsiaalvõim ega kirikuorganisatsioon tagada kirikuseaduse sätete ranget ja ühtlast täitmist kõigis kogudustes.

---

¹⁹⁵ Ibid., lk. 96-97.

Edasist uurimistööd vääriks Eestimaal valitsenud mitmekesiste olude võrdlev analüüs Liivimaa ja Saaremaa kogudustega.

Pühapäevarikkumise eest karistamise praktika teema lõpetuseks võtame kokku need eksimused, mille eest konkreetselt trahve määrati. Kaks keskset nõuet luteri kirikule meelepärases pühapäeva pühitsemises oli jumalateenistusest osavõtt ning töötegemisest ja kauplemisest loobumine. Lisaks veel tuli pühapäeval loobuda täringumängust ja teistest taolistest lõbustustest. Üldse on kogu Eestimaal kogu uuritava perioodi vältel leitud vaid üks juhtum, kus kohalik kirikukohus määras trahvi pühapäeval töötamise eest seoses talgute pidamisega pühapäeval, kuid selle trahvi tasumise kohta puudub kinnitus. Kassaraamatute pühapäevarikkumise eest trahvide sissekannetes ei ole ühtegi ülalmainitust eksimustest otseselt mainitud. Kirja on pandid üldsõnaline märge pühapäeva rüvetamise eest (*Entheiligung des Sabbaths* või ka *Sabbathsbruch*). Ei saa välistada, et selline märge võib viidata ühele ülalmainitust eksimustest. Samas aga leidub mõni sissekanne, kus trahvimise põhjuseks on pühapäeva rüvetamine kaklusega (*Entheiligung des Sabbaths durch Schlägerey*). See viitab võimalusele, et märge pühapäeva rüvetamisele viitab ehk pigem pühapäeval toimunud kaklusele. Sagedased on sissekanded, mis viitavad pühapäeval toimunud kaklusele või siis ka lihtsalt kaklusele. Trahvimäärade võrdlemine ei aita selgusele jõuda, kuna trahvimäärad kakluse eest kõiguvad paarikümnest kopikast kuni nelja rublani. Samuti ei näita trahvimäärad üldsõnalise pühapäeva rüvetamise eest mingit selget reeglipära. Nõnda siis trahvimäärade võrdlus ei aita siin jõuda järeldusteni üldsõnaliste pühapäeva rüvetamise trahvimiste täpsemate põhjuste osas. Kakluste kõrval esinevad ka pühapäevased riidud, tülitsemised ja sõnasõjad. Lisaks veel on trahvimise põhjuseks olnud ebasünnis käitumine, lärmitsemine või purjusolek kirikus.

Peaasjalikult Läänemaal esinenud kirikudistsipliini saab kõige üldisemal tasandil iseloomustada koguduseliikmete käitumise tsiviliseerimise abinõuna. Distsiplinaarmed olid lihtrahvale abiks eristamaks sündsat käitumist kirikus jumalateenistuse ajal labasest, matslikust käitumisest, mis lisaks sobimatusele jumalakojas oli tsiviliseerimisprotsessis järjest rohkem ebakohane avalikus ruumis üldse. Kiriku lähiümbruses või lähedal asuvas kõrtsis toimunud kaklused olid samuti taunitavad avaliku rahu rikkumised. Kaklusega rahu rikkumine avalikus ruumis Jumalale kuuluval päeval oli igal juhul taunitav, aga sealt edasi sai areneda arusaam, et selline käitumine oli sobimatu ka argipäeval. Selles valguses võib vaadata kirikudistsipliini Läänemaa variandis üldisema sotsiaaldistsipliini vahendina kombekama ja vaoshoituma avaliku käitumise suunas. Trahvide puudumist pühapäeval kauplemise eest on

seletatav asjaoluga, et selleks oli vähe võimalusi, kuna pühapäeviti olid ärid suletud ning turud ja laadad ei toiminud. Kui oli võrdlemisi lihtne näha, kes käitus ebasüüdsalt kiriku lähiümbruses pühapäeval, oleks olnud hoopis keerulisem välja selgitada kes töötas pühapäeval oma töökojas või jätkas talutöödega oma põldudel. See oleks õnnestunud ehk vaid mõne pahatahtliku naabri kaebusega, mida ei paista aga juhtunud olevat. Küll oli aga pühapäeval korraldatud talgute puhul üsna lihtne tabada pühapäevast töötegemist, kuna külarahva suurem osa oli tüüpiliselt sellesse haaratud. Seda silmas pidades võib järeldada, et Läänemaal esinev kirikudistsipliin keskendus kindlalt tõestatavatele juhtumitele.

5. KIRIKUDISTIPLIIN 1710–1832: ABIELUVÄLISED SUHTED JA ABIELURIKKUMINE

Eelmises peatükis selgus, et arhiiviallikes leidub arvestataval hulgal jälgi kirikuseaduses ette nähtud karistuste rakendamises seoses kirikupühade rikkumisega vaid Läänemaa kogudustes. Seevastu leidub kogu Eestimaal kirikukoguduste kassaraamatutes hulganisti sissekandeid sissekasseeritud trahvidest, mis on määratud seksuaalvaldkonda kuuluvate eksimuste eest. Käesolev peatükk vaatab lähemalt võimalikku seletust just abieluväliste suhetele osutatud suurele tähelepanule. Selleks on visandatud, kuidas kiriku suhtumine sellesse valdkonda arenes, ning seejärel tutvustatakse Eestimaal 18. sajandil valitsenud olukorda. Vaatluse all on realselt rakendatud distsiplinaarmedid ning muutused seksuaalelu distsiplineerimises. Tegelik olukorra väljaselgitamine võimaldab lõpetuseks jõuda järeldusteni seksuaalelu distsiplineerimise osatähtsuses 18. sajandil kulgenud kiriku- ja sotsiaaldistsiplineerimise protsessis tervikuna.

Seksuaalset valdkonda puudutav kirikudoktriin kujunes välja sajandite jooksul, 5. ja 12. sajandite vahel. Seksuaaleetika keskseteks tõekspidamisteks kujunesid: seksuaalse naudingu umbusaldus, tsölibaadi ja neitsilikkuse ülistus, ning lubatud seksuaalsuhete piiramine vaid monogaamse, sigitava, heteroseksuaalse abielu raames. 12. sajandiks väljakujunenud seksuaalelu puudutav doktriin põhines kolmel põhimõttel. Esiteks, seks palja naudingu eesmärgil tunnistati lubamatuks. Kardeti, et taoline nauding avab ukse kuratlikule ahvatlusele ning seeläbi ka ebapuhtusele, mis omakorda ei võimalda kirikusakramentide riitusi läbi teha puhta südametunnistusega. Seetõttu peeti puhtalt naudingulist seksi surmapatuks. Teiseks, seks oli lubatud vaid abielu raames ning seetõttu said peamisteks seksuaalsüütegudeks abielueelne seks ja abielurikkumine. Kolmandaks põhimõtteks oli abieluvõlg, st abikaasad võlgnesid teineteisele seksuaalset rahuldust. Isegi seks abikaasade vahel oli teatud määral patune, kuid see oli eelistatav abielurikkumisele, mida võis karta, kui abieluvõlg jäi tasumata. Asjaolu, et seksi ainult naudingu eesmärgil peeti surmapatuks, põhjendab erakordset tähtsust, mida kirik seksuaalsele käitumisele omistas.¹⁹⁶

---

¹⁹⁶ See lühikokkuvõtte kirikudoktriini kujunemise kohta seksuaalelu osas tugineb teosele: Hull, *Sexuality, State and Civil Society*, lk. 10-12.

5.1. Arengud seksuaalelu distsiplineerimise osas reformieelses kirikus

12. sajandil muudeti seks ainult naudingu eesmärgil surmapatust andestatavaks patuks. Selleks ajaks olid kiriku peamised vahendid kristliku seksuaaleetika põhimõtete ülalhoidmiseks välja kujunenud, nimelt: piht, patukahetsus ja kirikukohtud. Circa 1140 koostatud kanoonilise õiguse kogumik *Decretum Gratiani* (tuntud ka pealkirja all *Concordia discordantium canonum*) pani seksuaalelu kohta käiva kirikudoktriini paika ning selliseks see doktriin reformatsioonini ka jäi. Märkimisväärt on asjaolu, et onaneerimist peeti abielurikkumisest tõsisemaks süüteks, kuna see kuulus koos sodoomiaga „ebaloomulike tegude“ ja „loodusevastaste pattude“ rubriiki.¹⁹⁷ Kahe vallalise partneri seksuaalsuhtest tõsisemaks süüteks peeti abielurikkumist, kus üks patustajatest oli abielus (*adulterium simplex*). Sellest omakorda tõsisem oli nn topelt abielurikkumine (*adulterium duplex*) kahe abieluinimese vahel.¹⁹⁸

Keskajal koostati käsiraamatuid pihiisadele, kus on seksuaalsetele väärtegadele ebarealistlikult karmid karistused. Vallaliste inimeste seksuaalsuhete eest kirjutasid need käsiraamatud tüüpiliselt ette üks kuni kaks aastat paastumist, ehk siis elu vee ja leiva peal, mida võis aeg-ajalt täiendada mõne muu toiduga. Surmapattude eest aga oli ette nähtud 7 aastat paastumist, kirikuvanne 15 aastaks ja seksuaalse tegevuse eluaegne keeld. Mõistagi on üsna kindel, et taolisi karistusi tegelikus elus ei rakendatud, kuid need jäid teoreetilisel tasemel tähistama kiriku suhtumist. Küll aga nõuti patustajatelt pattude lunastust (saksa keeleruumis *Kirchenbuße*). Kotiriidesse rietatud patukahetseja seisis kirikus koguduse ees, hoides käes põlevat küünalt. Teises käes võis olla enesepiitsutaja piits ning kaelas võis rippuda pattu kirjeldav silt. Naisterahval võis ka õlgpärg peas olla. *Kirchenbuße* polnud mõeldud patukahetseja häbistamiseks, vaid oli talle vahendiks väljendamaks seda häbi ja patukahetsust, mida ta juba oma südames tundis ning mis oli eeltingimus korralikuks pihtimiseks ja andeksandmiseks.¹⁹⁹

5.2. Protestantlik lähenemine seksuaalelu distsiplineerimisele

Reformatsioon tõi endaga kaasa põhjaliku muutuse suhtumises abiellu ja seksi. See teistsugune suhtumine tuleneb Martin Lutheri veendumusest, et üksnes Jumala sõna ehk pühakiri saab olla usu aluseks. Lutheri tõlgenduses kuulutab Jumala sõna, et Jumala arm on

¹⁹⁷ Hull, *Sexuality, State and Civil Society*, lk. 10, 12-14.

¹⁹⁸ Ibid., lk. 13-14.

¹⁹⁹ Ibid., lk. 15-17.

kingitus, mida Jumal vabalt jagab patuse inimkonna lunastuseks. Inimese lunastus ei sõltu mitte headest tegudest, nagu õpetas katoliiklik patukahetsuse süsteem, vaid üksnes inimese sisemisest usust Jumalapoja vereohvri lunastavasse toimesse. Kui katoliikluse kohaselt sai inimene oma vabast tahtest valida endale patukahetsuse tee, mis heade tegude kaudu viib lunastuseni, siis Lutheri arusaama kohaselt oli inimese vaba tahte roll minimaalne.²⁰⁰ Ükskõik kui vooruslikult inimene võis elada, ta oli protestantlikus nägemuses ikka läbinisti patune ning sai loota lunastusele üksnes läbi Jumala armu. Nõnda siis ei olnud tsölibaat ega neitsilikkus enam pühad omadused. Protestandid nägid lihalikku iha universaalse inimliku himuna, mida oli peaaegu võimatu maha suruda. Nõnda oli abielu institutsioon vajalik selleks, et inimesed saaksid oma loomupärased ihad rahuldada Jumalale meelepärasel kontrollitud viisil. Seks abikaasade vahel polnud enam patt, mida tuli taluda tõsisemate pattude kartuses ja nende ärahoidmiseks, vaid hoopis Jumala kingitus ja sellisena oli see iseenesest hea.²⁰¹ Abielu oli Jumala poolt määratud loomulik olek kogu inimkonnale, nii ilmalikkudele kui ka vaimulikkudele. Nõnda nägid protestandid abielu inimese kohustusena. Lisaks toimis abielu analoogia, mis õigustas sotsio-poliitilist hierarhiat.²⁰² Perekonnapea positsioon oli analoogiline riigi ilmaliku valitseja positsiooniga ning omakorda Jumala positsiooniga kogu universumi valitsejana.

Nõnda siis oli abielu institutsioon ja seks abikaasade vahel saanud protestantliku arusaama kohaselt igati positiivseks nähtuseks. Nüüd pöörasid protestandid oma tähelepanu abieluvälistele suhetele, mis otseselt ohustasid abielu institutsiooni, ehk siis abielurikkumisele ja kergemeelsetele eluviisidele.²⁰³ Luther kuulutas, et „Jumala Seadus mõistab abielurikkumise hukka ja karistab seda surmaga“.²⁰⁴ Ta kahtlemata mõistis, et selline ülimalt karm karistus oleks olnud praktikas võimatu ning pakkus abieluelsete seksuaalsuhete eest karistuseks maalt mõneks ajaks väljasaatmise, kuid ka sellist praktikat pole teadaolevalt rakendatud.²⁰⁵

Reformatsiooniga oli alanud konfessionaliseerimise ajastu, kui erinevad konfessioonid koos neid toetava riigiga asusid kujundama abielu moodsaks ühiskonna vormiks, kus abielutalitus viidi läbi kirikus ja abielud registreeriti kirikumetrikkates. Seeläbi muutus abielu

²⁰⁰ Katherine Crawford, *European Sexualities, 1400–1800* (New York: 2007) lk. 75.

²⁰¹ Hull, *Sexuality, State and Civil Society*, lk. 20.

²⁰² Ibid., lk. 18-19.

²⁰³ Ibid., lk. 21.

²⁰⁴ Martin Luther, „Abieluasjust“, *Valitud tööd*, koost. Urmas Petti (Tartu: Ilmamaa, 2012) lk. 638. Luther teatab, et surmanuhtlus on Moosese seaduses ettenähtud karistus: Samas, lk. 661, 677-678.

²⁰⁵ Ibid., lk. 655; Lutheri hoiakute kohta abielurikkumise suhtes vt. ka Hull, *Sexuality, State and Civil Society*, lk. 22.

sugukondlikust sündmusest avalikuks sündmuseks, mille üle sai valvata ning mida sai reguleerida ja dokumenteerida.²⁰⁶ Ilmalikud valitsused hakkasid andma välja oma territooriumil kehtivaid kirikuseadusi. Ilmalikud kohtud asusid taoliste üleriigiliste kirikuseaduste põhjal õigust mõistma abielurikkumiste juhtumites ning hakkasid ise määrama *Kirchenbuße* abielurikkujatele. See asjaolu muutis *Kirchenbuße* rituaali tähendust. Nüüd oli *Kirchenbuße* otstarve häbistamine avaliku alanduse kaudu. Siit edasi kujutas *Kirchenbuße* endast karistust ilma lepituseta ning selle läbiteinud patustaja oli sealtpeale häbimärgistatud, teistele koguduseliikmetele hirmuäratavaks hoiatuseks.²⁰⁷ Siin tõi üleminek patukahetsusest ja lepitusest distsipliinile tõsiseid sotsiaalseid tagajärgi talupoja ühiskonnas – tolle aja ilmalikud võimud nägid otsest seost häbimärgistamise ja vastsündinud vallaslaste tapmise vahel. Vallasemad tapsid oma vastsündinud lapsi häbimärgistamise kartuses. Tapmiskuriteos süüdi olevate naiste hulgas oli lapsetapp esikohal ning 18. sajandil oli see kõige sagedasem mõrvaliid üldse.²⁰⁸

5.3. Seksuaalelu distsiplineerimine Eestimaal 1710–1832

Pea kõik Eestimaal kiriku poolt määratud trahvid, mille kohta põhjendus on kirja pandud, puudutavad seksuaalelu. 18. sajandi esimesel poolel oli tüüpiline trahv hooramise ehk siis vallaslapse sünnitamise eest neli rubla. Eriti Harjumaa ja Virumaa koguduste kassaraamatutes leidub üsna arvukalt neljarublaseid trahve, mille kohta trahvimise põhjus pole kirja pandud. Nendes maakondades ei ole enamasti teisi eksimusi üldse kirja pandud, nõnda tundub tõenäoline, et ka need täpsustamata põhjusega trahvid võivad olla seotud abieluväliste suhetega. Kohati on ka abielurikkumise eest määratud neljarublane trahv, nagu näiteks Viru-Nigulas, kus nii mees kui naine tasusid kumbki neli rubla trahvi 1719. aastal.²⁰⁹ Enamasti aga oli abielurikkumise trahvimäär 8 rubla, kuigi mõned Läänemaa kogudused on nõudnud nii abielurikkumise kui ka *Hurerei* eest 10 rubla.²¹⁰ Abielurikkumise puhul on trahv määratud enamasti mõlemale osapooltele, sama kehtis üsna sageli ka hooramise puhul. Sageli on trahvimise põhjenduseks märgitud *peccatum contra sextum*, mis rangelt võttes peaks viitama just abielurikkumisele, ent mõne koguduse puhul näib see termin olevat olnud

²⁰⁶ Schilling, „Confessional Europe“, lk. 650.

²⁰⁷ Hull, *Sexuality, State and Civil Society*, lk. 17.

²⁰⁸ Otto Ulbricht, „Kindesmord in der Frühen Neuzeit“, *Frauen in der Geschichte des Rechts: von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, hrsg. von Ute Gerhard (München: Beck, 1997) lk. 235–247, siin lk. 247.

²⁰⁹ Viru-Nigula Püha Nikolai koguduse tulude-kuluda raamat, 1694–1776, EAA 1231.1.129, l. 14p.

²¹⁰ Tüüpilised näited on: Keila koguduse kassaraamat 1734–1749, EAA 1214.2.27, l. 10; Kadrina kiriku konvendi protokollid ja kassaraamat 1734–1794, EAA 1227.3.113, l. 19p. 10-rublaseid trahve leidub Lääne-Nigula Evangeeliumi Luteriusu Püha Nikolai kiriku kassaraamatus 1717–1800, EAA 1245.1.195, l. 20, 50, 56, 58, 64, 68.

kasutusel üldkategoriana ka teiste seksuaalelu eksimuste ülesmärkimiseks. Taoliste trahvide kirjelduseks on kasutatud ka terminit *Unzucht* ehk kõlvatus või liiderlikkus. Ühe sellise näitena maksis üks meesterahvas kolm rubla trahvi *Unzucht* eest Jõhvis 1726. aastal, aga Lääne-Nigulas nõuti 1747. aastal sellesama eest vaid üks rubla.²¹¹ Üherublast trahvi on kohati määratud kihlatud meesterahvastele oma kihlatuga magamise eest enne ametlikku abiellumist (*früher Beschlaf*), näiteks Haljalas 1733. ja 1735. aastal, Jõhvis kolmele mehele 1715. aastal ja ühele mehele 1718. aastal, ning Jõelähtmes kahele mehele 1813. aastal.²¹² Lüganuse kogudus on 1744. aastal sisse kasseerinud 1,60 rubla *früher Beschlaf* eest, samas on Kirblas ja Kullamaal sama eksimuse eest nõutud 80 kopikat. Lääne-Nigulas on selle eest nõutud erinevaid summasid alates 32 kopikast kuni 1,20 rublani.²¹³ Trahv „varajase lapse“ (*Frühkind*) eest ehk lapse sünnitamise eest enne 9 kuu möödumist kiriklikust laulatusest, oli samuti üks rubla ning sellekohaseid sissekandeid leidub Kadrina ja Väike-Maarja koguduste kassaraamatutes.²¹⁴ Kuna trahvi varajase lapse eest leidub seni vaid kahes kassaraamatus, siis paistab, et paljudel pastoritel ei olnud oma ametikohustuste seas eriti aega koguduse sünnimeetrika võrdlemiseks laulatuste nimekirjaga, või ei vaevunud nad seda tegema. On ka võimalik, et nn varajase lapse sünd oligi harvaesinev nähtus, mistõttu leidub sellest arhiiviallikes vaheseid jälgi. Käesolevas uurimuses kasutatavad allikad – koguduste kassaraamatud ja meeskohtute materjalid – ei võimalda ühemõttelise järelduseni jõuda varajase lapse nähtuse osas. Kohati on trahvi sissekannetes märgitud ka ebaseadusliku või ebasobiva lapse sünnitamist (*unrecht Kind*), näiteks on 1786. ja 1789. aastatel Paldiskis selle eest sisse kasseeritud üherublane trahv.²¹⁵ Ei ole üheselt selge, kas siin on tegemist vallaslapsega või nn varajase lapsega.

Abieluväliseid suhteid puudutavate asjade menetlemine oli ilmaliku kohtu pädevuses, nagu on juba 3. peatükis mainitud. Reeglina määras ilmalik kohus karistuseks ihunuhtluse nii hooramise kui ka abielurikkumise eest. Kuidas täpselt ülalmainitud kirikukoguduste poolt sissekasseeritud trahvid ilmalike kohtuotsustega suhestusid, ei ole päris selge. Käesoleva

²¹¹ Jõhvi Evangeelse Luteriusu Mikhli kiriku kassaraamat, 1712–1818, EAA 1226.1.231, l. 9p; Lääne-Nigula Evangeeliumi Luteriusu Püha Nikolai kiriku kassaraamatus 1717–1800, EAA 1245.1.195, l. 64.

²¹² Haljala Evangeelse Luteriusu Püha Mauriitsiuse kiriku tulude ja kulude raamat 1717–1747, EAA 1224.1.130, l. 17, 20; Jõhvi kiriku kassaraamat, 1712–1818, EAA 1226.1.231, l. 2p, 3p; Jõelähtme koguduse kassaraamat 1786–1910, EAA 1212.1.50, l. 14p.

²¹³ Lüganuse koguduse kassaraamat 1736–1783, EAA 1228.1.431, l. 14; Kirbla Evangeeliumi Luteriusu Püha Nikolai kiriku kassaraamat, 27.01.1749 – 12.08.1851, EAA 1242.1.16, l. 10; Lääne-Nigula Evangeeliumi Luteriusu Püha Nikolai kiriku kassaraamatus 1717–1800, EAA 1245.1.195, l. 26, 50, 62, 64, 70, 76, 81.

²¹⁴ Kadrina kiriku konvendi protokollid ja kassaraamat 1734–1794, EAA 1227.3.113, l. 2, 2p, 8p, 9p, 11p, 12p; Väike-Maarja koguduse kirikueestseisja: konvendi protokollid ja kassaraamat 1753–1812, EAA 1232.1.146, l. 37p, 72p.

²¹⁵ Paldiski koguduse kassaraamat 1770–1800, EAA 1209.2.2, l. 33, 38.

uurimuse käigus on otsitud, kuid pole õnnestunud leida isikut, kes on koguduse kassaraamatus kirjas seksuaalelu eksimuse pärast trahvi tasunud inimesena ning kelle sama eksimuse kohta on säilinud meeskohtu süüdimõistev otsus. Seetõttu pole päris selge, kas kassaraamatus ülestähendatud trahv asendab ihunuhtlust või häbipinki, või on trahv neile kahele karistusele veel lisaks. Kolmandas peatükis nägime, et üks vitsapaar võrdsustati ühe hõbetaalriga ehk 50 kopikaga. Kui tüüpiline neljarublane trahv hooramise eest oleks olnud ihunuhtluse asendamiseks, siis oleks trahv asendanud 8 vitsapaari ihunuhtlust. Haljala kirikukohtu protokollidest aga nähtub, et Rootsi kirikuseaduse Cap. IX §4 järgi 1730. aastatel hooramise eest süüdi mõistetud mitmetele meestele ja naistele määrati tüüpiliselt 4 paari vitsa, mida oli lubatud asendada neljarublase trahviga, ehk siis üks vitsapaar võrdsustati ühe rublaga. Needsamad kirikukohtu poolt süüdimõistetud inimesed on Haljala koguduse kassaraamatus kirjas hooramisetrahvi tasunutena. Selle järgi paistab, et vähemalt Haljala kihelkonnas asendas trahv ihunuhtlust.²¹⁶ Paralleelselt mõistis samas valdkonnas ka meeskohus õigust Haljala kihelkonnas, mis on ka ilmne näide ilmaliku- ja kirikukohtu kattuvast tegevusest. Näiteks määras meeskohus 1730. aastal Kubja Ado abikaasa Marrile 8 vitsapaari ihunuhtlust, kuid see oli karistuseks mitte hooramise, vaid abielurikkumise eest, mis muidu oleks pidanud endaga tooma rangema karistuse. Marri pidi küll kiriku heaks lisaks tasuma kohtu poolt fikseerimata summas vabatahtliku trahvi. Siin oli tegemist *adulterium duplex* juhtumiga. Kaassüüdlasele Annikvere mõisa kubjas Liiva Mihkli Jürri määrati tunduvalt karmim karistus: 20 vitsapaari avalikult kiriku ees kahel järjestikul pühapäeval ehk kokku siis 40 vitsapaari. Peks viidi läbi enne jumalateenistust. Jumalateenistuse ajal pidid nuheldud patustajad häbipingis läbi tegema kirikliku patukahetsuse ja lepituse (Eestimaal meeskohtute materjalides on *Kirchenbuße* asemel kasutatud *Kirchensühne*).²¹⁷

Kiriklik patukahetsus ja lepitus kogu koguduse ees oli tüüpiline formuleering meeskohtute abieluvälistes suhetes süüdimõistvates otsustes. Constantin Buxhoevdeni sõnul määrati Saaremaal kiriklikku patukahetsust kõigile kurjategijatele, välja arvatud surmamõistetutele.²¹⁸ Abielurikkujate näitel näib see väide paika pidavat ka Eestimaal. Eelnevalt on siin peatükis kirjeldatud mida *Kirchenbuße* tüüpiliselt kujutas endast ette reformieelses kirikus. Martin Körberi sulest teame, kuidas kiriklik patukahetsus välja nägi varauusaegsel luterlikul Saaremaal. Olemuslikult laieneb see tõenäoliselt ka abielurikkujate

²¹⁶ Mitmed vastavad näited on kirjas Haljala Eesti Evangeeliumi Luteriusu koguduse kirikukohtu protokollides, 9.10.1730 – 5.04.1800, EAA 1224.1.28, l. 1, 1p, 2p, 3p, 9.

²¹⁷ Akten in Sachen wider den Annigfersehen Kubjas Liwa Michkli Jürri und die Marri, das Weib des Kubjas Ado wegen gegenseitigen Ehebruchs, 10.06.1730 – 5.02.1731, EAA 862.1.2389, lehed nummerdamata.

²¹⁸ Constantin Buxhoevden, *Beiträge zur Strafrechtspflege in Oesel im XVIII. Jahrhundert* (Tartu, 1893) lk. 13.

kirikliku karistamise praktikale Eestimaal. Körberi sõnul pidi patukahetseja nii mitmel pühapäeval kui kohus oli määranud ihunuhtluse järel põlvitama või istuma peasissekäigu juures häbipingil. Jutluse järel kuulutas pastor kantslist patukahetseja nime ja süüteo ning teatas, et patukahetseja kuritegu oli Jumala viha tervele maale toonud. Õpetaja manitses kogudust ja hoiatas sellise kuriteo tagajärgede eest. Seejärel teatas pastor, et süüalune kahetseb oma pattu, on läbi teinud ilmaliku karistuse, loodab eneseparandusele ja meelehärmis palub oma süüteo eest koguduse andestust. Siis palus pastor patukahetseja eest. Patukahetseja põlvitas altari ees ja pastor pidas kogudusele patukahetsuskõne. Sellega oli taastatud patukahetseja õigus armulauast osa saada ning ka pihtimise õigus.²¹⁹

Meeskohtute materjalid näitavad, et praktikas olid karistused üsna erinevad. *Adulterium simplex* juhtumi puhul Väike-Maarjas 1753. aastal määras meeskohus abielumehele Tuhka Jaanile kokku 40 vitsapaari ning tema vallalisele kaassüüdlasele Marrile kokku 20 vitsapaari, mõlema nuhtlused jaotatud kahele pühapäevale (Jaanile 2 x 20 ja Marrile 2 x 10). Lisaks käskis kohus mehel elada truult oma seadusliku abikaasaga ning keelas edaspidiseid lihalikke läbikäimisi kohtuotsusega karistatud patustajate vahel.²²⁰ Teise *adulterium simplex* juhtumi puhul, seekord Vaivaras 1744. aastal, määrati abielumehele ja vallalisele talutüdrukule mõlemale vaid 12 vitsapaari koos trahviga, mille summa jäeti kohtuotsuses mainimata. Protokollid on märgitud, et kohtuotsuse täideviimisel on talutüdrukule antud vaid 4 vitsapaari, kuna ta oli vahepeal haigestunud.²²¹ Kuusalus 1729. aastal aga määras meeskohus ühele Kolga mõisa teenijatüdrukust vallasemale 20 vitsapaari ja häbipingi hooramise eest.²²² Kahe *adulterium duplex* juhtumi puhul näeme, et mõlemaid patustajaid karistati 40 vitsapaariga (20 paari korraga järgnevatel pühapäevadel) koos rahatrahviga. Amblas 1746. aastal toimunud juhtumi puhul oli trahvisumma 40 rubla (mis pidi tõenäoliselt asendama 40 vitsapaari), samas kui Jõelähtmes 1738. aastal toimunud juhtumi puhul jäi trahvisumma kirja panemata.²²³ Samas on teada veel kaks *adulterium duplex* juhtumit

²¹⁹ Martin Körber, *Bausteine zu einer Geschichte Oesels, fünf Jahrhunderte, von der heidnischen Vorzeit bis zum Frieden von Nystädt* (Kuressaare, 1885) lk. 284-286. Vt ka Ird, *Sodoomiajuhtumid varauusaegses Eestis*, lk. 55-56.

²²⁰ Urteil in Sachen wider den Piepschen Hof's Viehhüter Tuhka Jaans wegen Ehebruchs mit der Weibsperson namens Marrie, 12.02. – 18.03.1753, EAA 862.1.2616, lehed nummerdamata.

²²¹ Akten in Sachen wider den Kundaschen Bauern Lallo Mihkel wegen Ehebruchs mit den Baurenmagd Mall, 18.02. – 21.03.1744, EAA 862.1.2507, I. 8p, 9.

²²² Akten und Protocolle eines kausens Harrischen Manngerichtes wieder die Kolckschen Magd Harra Kai wegen hurerei, 17.02.1729, EAA 861.1.4789, lehed nummerdamata.

²²³ Akten in Sachen wider des Eheweib des Woidemaschen Müllers Ewa Elisabeth Wieting und den Schneider Schwante Fredinand Strandell wegen gegenseitigen Ehebruchs, 21.06.1745 – 26.03.1746, EAA 862.1.2523, lehed nummerdamata; Akten und Protocolle eines kausens Harrischen Manngerichtes wider der Maartschen Bauern Seppa Claus wegen Ehebruchs, 26.03.1737 – 2.03.1738, EAA 861.1.4793, lehed nummerdamata.

Kadrinast 1749. aastast ja Järva-Madisest 1754. aastast, kus mõlemale patustajale määrati vaid 20 vitsapaari ja rahalist trahvi pole mainitud.²²⁴ Toodud näited annavad aimu, kuivõrd erinevalt võisid meeskohtud konkreetsetele eksimustele seksuaalelus läheneda.

Venemaal oli vabastus ihunuhtlusest üks aadliseisuse tunnustest. Ka Euroopas ei olnud kombeks määrata kõrgemate seisuste esindajatele karistuseks ihunuhtlust.²²⁵ Eestimaa meeskohtud aadlike süüasju ei arutanud, ent siiski leidub mõni erikohtlemise näide abielurikkumise puhul. Kadrina Püha Katariina kiriku pastori tütar Beata oli erinevate meestega sünnitanud kaks last ilma abielus olemata. 1734. aastal määras meeskohus talle hooramise eest karistuse, mille kohaselt ta pidi istuma hoorapingil (*Hureii Schemel*) jumalateenistuse ajal neljal järjestikul pühapäeval. Kohtuotsus ei määranud talle peksukaristust.²²⁶ Teise näitena on ühe Lorentzi-nimelise meesterahva juhtum, kes oli juba neljandat korda abielurikkumisega vahele jäänud, ent kuna ta oli Kurisoo mõisavalitseja (*Amtmann*), ei määranud meeskohus talle ei ihunuhtlust ega trahvi.²²⁷ Siit saab järeldada, et lisaks aadlikele kehtis topeltstandard ka mõningatele teistele, kes ei kuulunud talupoja seisusesse.

Kui kahe viimati mainitud juhtumi puhul võisid need isikud ehk üsna julgelt jätkata oma liiderlikku eluviisi ihunuhtlust kartmata, on n-ö retsidivistlikke tendentse märgata ka talupoegade seas, kellel poleks olnud põhjust end karistamatuks pidada. Madle Lieso Järva-Madisel jäi kuuenda käsu rikkumisega vahele teist korda 1741. aastal ja juba kolmandat korda 1745. aastal. Näiteid kuuenda käsu korduvatest rikkujatest leidub ka järgnevatel aastatel.²²⁸ See annab mõista, et kirgede kütkes ja südameasjades ei pruukinud talupojad mõelda vahelejäämise võimalusele ja tõenäolistele tagajärgedele. Isegi inimesed, kes olid vastavaid karistusi omal nahal tundnud, olid ikkagi valmis veel kord riskima. Nõnda on näha, et edaspidiste eksimuste ärahoidmiseks ei töötanud hirmutamisele rajatud distsipliin sugugi alati.

²²⁴ Akten in Sachen wider die nachdem Gute Mennikorb gehörigen Leute: Annukse Jaani Jürri und des Traksi Abrami Maddise Weib Kreet wegen gegenseitigen Ehebruchs, 2.11.1749 – 20.03.1750, EAA 862.1.2572, lehed nummerdamata; Akten in Sachen wider die nachdem Gute Kurrisal gehörigen: den Bauern Kübbarseppa Jürri und Liso, das Weib des Bauern Tarto Mihkel, wegen gegenseitigen Ehebruchs, 30.03.1754 – 17.02.1755, EAA 862.1.2632, lehed nummerdamata.

²²⁵ Inglismaalt on teada üks üsna erandlik juhtum. Seal nagu mujalgi Euroopas oli vallasemade kohtulik karistus tavaline ent vahel karistati ka vallaslapse isa. Üks selline isa oli härrasmees (*gentleman*) Thomas Byrom, keda kohtuotsuse kohaselt nuhelti Manchesteri turuplatsil 10. oktoobril 1604. aastal. Vt. Laslett, *The World We Have Lost*, lk. 140-141.

²²⁶ Akten in Sachen wider Beata Christina Laurentius, Tochter des Pastores zu St. Catharinen wegen Übertretung des VI Gebots (Hurerei), 6.04.1733 – 18.02.1734, EAA 862.1.2408, lehed nummerdamata.

²²⁷ Akten in Sachen wider den Kurrisalschen Amtmann Lorentz in Mathiesschen Kirchspiel wegen Ehebruchs mit der in Reggafer wohnhaften Marri, 25.01.1740, EAA 862.1.2468, l. 3-3p.

²²⁸ Järva-Madise koguduse kassaraamat 1736–1815, EAA 1234.2.4, Madle Lieso trahvimiste kohta vt. l. 12p ja 68p. Teised näited l. 49p, 50p ja 52p.

Kui abieluvälised suhted arvati 1764. aastal kriminaalkuritegude hulgast välja (vt. peatükk 3), keelati abieluväliste suhete karistuseks avalik ihunuhtlus ja hoorapingil häbistamine ning sama korraldus langetas ka trahvimäärasid. Uued trahvimäärad olid vaid kaheksandik senikehtinutest, niisiis abielurikkumise eest oli trahv 8 rubla asemel 1 rubla ning vallaliste vaheliste abielueelsete suhete eest langes trahvimäär 4 rublalt 50 kopikale. Koguduste kassaraamatud kinnitavad seda muutust trahvimäärade osas. Jõhvi koguduse kassaraamat, mis hõlmab tervet sajandit (1712–1818), näitab seda muutust eriti selgelt – Mäetaguse mõisa teenijatüdruk Marri maksis pool rubla 26. oktoobril 1764. aastal kuuenda käsu rikkumise eest uue publikaadi kohaselt (*verbrechen contra sextum laut dem neuer Placat*).²²⁹ Mitme koguduse kassaraamatud kinnitavad uute trahvimäärade kasutuselevõttu.²³⁰ Ehkki vastavalt uuele seadusele võisid meeskohtud jätkuvalt abielurikkumisi menetleda, ei leidu pärast 1764. aastat Eestimaa meeskohtute materjalides enam protsesse abielurikkumiste üle. Selliseid kohtuprotsesse leidub taas 19. sajandil alates 1835. aastast, ent siis kehtis juba uus kirikuseadus ja see ei mahu enam siin käsitletud ajalooetappi.

Siinkohal oleks paslik üritada panna ülalmainitud sissekasseeritud trahvid oma aja ja koha konteksti, et saada aimu kui raske võis talupoegadel olla neile määratud trahve maksta. Kolmandas peatükis on nappidele andmetele tuginedes kirikuseaduses ettenähtud trahve kõrvutatud mõningate hindadega ja sissetulekutega reaalsest elust Eestimaal 17. sajandi lõpul. Siin üritame sedasama teha tegelikult sissekasseeritud trahvisummadega 18. sajandi Eestimaal kehtinud hindade taustal. Võtame aluseks kõige sagedasemalt määratud trahvi vallaslapse sünnitamise eest, mille trahvimäär 18. sajandi esimesel poolel oli enamasti 4 rubla. Üheks sissetuleku orientiiriks võiks võtta vabapalgalise juhutöölise päevatasu linnas, mis 18. sajandil oli kuni 12 kopikat päevas.²³¹ Selline tööline oleks pidanud töötama 34 päeva, ehk üle kuu aja, et 4-rublast trahvi tasuda. Talupoegade sissetulekute arvestamises aga ei ole linnatöölise päevapalga määrast erist abi, kuna talupoja elu käis endiselt enamasti naturaalmajanduse tingimustes. Talupoegade naturaalmajandusel põhineva sissetuleku hindamise orientiiriks võiks olla ühe tündri rukki hind. Rukkitündri tegelik turuhind kõikus sõltuvalt saagist. Kehva saagi aastatel tavatses Vene keskvalitsus kehtestada vilja väljaveo keelu, mis surus siseturu hinnad alla. Friedrich Konrad Gadebusch on näidanud rukkivaka hinna kõikumist Tartu turul

²²⁹ Jõhvi kiriku kassaraamat, 1712–1818, EAA 1226.1.231, l. 43p.

²³⁰ Harju-Jaani koguduse kassaraamat 1813–1894, EAA 1210.1.78, l. 3; Jõelähtme koguduse kassaraamat 1786–1910, EAA 1212.1.50, l. 3p, 4p, 5, 10p, 13p; Jüri koguduse kassaraamat 1772–1805, EAA 1213.2.35, l. 26p, 31p; Kuusalu Püha Laurentsiuse Evangeeliumi-Luteriusu kirik, pastori kantselei – kantsliraamat koos kassaraamatuga, nov. 1828 – 1859, EAA 1216.1.57, l. 136-136p; Vaivara Evangeeliumi Luteriusu Püha Peetri kiriku kassaraamat, 16.11.1763 – 14.08.1803, EAA 1230.1.39, l. 6-72.

²³¹ *Eesti ajalugu IV*, lk. 172.

aastatel 1723–1771. Tema andmete põhjal oli ühe rukkivaka hind enamasti veidi alla kahe rubla ning kõikus ühe ja kolme rubla vahel.²³² Kuna andmed pärinevad Tartust, oletame, et tegemist on riia vakaga. Sellisel juhul võrdub kaks riia vakka ühe tündriga. Nende andmete kohaselt võis rukkitündri turuhind olla kahe ja kuue rubla vahel, keskmiselt siis neli rubla. Analoogsed andmed puuduvad Eestimaa turuhindade kohta, kuid sarnaste olude põhjal võib arvata, et ligilähedaselt samad hinnad võisid kehtida ka Eestimaal. Tolle aja kohta on arvatud, et suuremates taludes võis hea viljasaagiga aastal olla 5- kuni 20-tünderiline ülejääk.²³³ Nende andmete põhjal võib kujutada ette mõnd Eestimaa talu, kus on ühel aastal 5 tündrit rukist ülejääki, kui samal ajal on tündri keskmine hind neli rubla. Sellise talu vilja ülejäägi saaks sel aastal turul realiseerida keskmiselt 20 rubla eest. Vallasemad olid enamasti noored naised, kes töötasid talutüdrukuna või teenijana mõisas. Kassaraamatutes on valdavalt märgitud, et isa on oma tütre trahvi kinni maksnud. Trahviraha tuli isatalu vahenditest ning oli talule soovimatuks lisakoormaks. Oletame nüüd, et sellise näitliku talu peretütar saab vallasemaks. Muutujaid on sellises näitlikus rehendamises palju, kuid peaks siiski olema üsna selge, et kui talu peremees peab maksma kirikule neli rubla trahvi tütre vallaslapse sünnituse eest, tähendaks see olulist osa talu potentsiaalsest viljasaagist saadavast sissetulekust.

Trahvimäärade oma aja hindade konteksti paigutamises on meil abiks ka August Wilhelm Hupeli artikkel, mis võrdleb 1750. ja 1760. kehtinud hindasid 1780. ja 1790. aastatel kehtinud hindadega, mis üldjuhul osutusid kaks kuni neli korda suuremaks varasematest hindadest. Hupeli andmete kohaselt oli 1760. aastatel lamba hinnaks 50–60 kopikat, lehma hinnaks 2–4 rubla, härja hinnaks 5–7 rubla ja veohobuse hinnaks 6–10 rubla.²³⁴ Hooramise 4-rublane trahv võis nurja ajada kavatsuse osta mõni suurem taluloom või siis peale sundida sellise looma müümist, et saada raha trahvi tasumiseks. Tüüpiline 4-rublane trahvimäär langes 50 kopika peale 1764. aastal ja tüüpiline 8-rublane trahv abielurikkumise eest langes 1 rubla tasemele, mis oli mõistagi kergenduseks talupoegadele. Nagu on kirjeldatud käesoleva uurimuse 4. peatükis, võisid trahvid pühapäeva rikkumise eest kujuneda tunduvalt suuremaks kui trahvid abielurikkumise eest 18. sajandi viimastel kümnenditel ja 19. sajandi esimestel kümnenditel.

²³² Gadebuschi andmed on ära toodud teoses *Eesti majandusajalugu I*, peatoim. O. Liiv (Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1937) lk. 322.

²³³ *Eesti talurahva ajalugu*, lk. 482.

²³⁴ August Wilhelm Hupel, „Anzeige einiger auffallend verschiedenen Kaufpreise in Lief- un Ehistland seit den letzten 40 Jahren“, *Neue Nordische Miscellaneen*, St. 17, 1797, lk. 182-215, siin lk. 202-203.

5.4. Järeldused

Arhiiviallikate analüüsimisel on silmatorkav, kuivõrd suure tähelepanu all olid abieluvälised suhted 18. sajandi Eestimaal. Iga kirikukoguduse kassaraamat, mis sisaldab lähemat teavet kiriku poolt määratud trahvide kohta, kinnitab, et valdav enamus nendest trahvidest on seotud seksuaaleluga. Taolised trahvid ei puudu ühestki sellisest kassaraamatust. Abieluväliste suhete üldine karistatavus näitab, et see ei olenenud kohaliku pastori isiklikest veendumustest. Küll aga võis pastori initsiatiivist ja usinusest oleneda, kuivõrd tähelepanelikult kogudust jälgiti, et fikseerida märke taolistest ilmingutest. Võrdlemisi harva esinev varajase lapse sünni võib ühe võimalusena tuleneda just kirikumeetrikate vähesest võrdlevast jälgimisest. Valgustuslikult meelestatud pastor nagu näiteks August Wilhelm Hupel võis abieluvälistes suhetes liberaalsemalt suhtuda ning võib-olla mitte eriti agaralt taolisi juhtumeid otsida, ent kui mõni abielurikkumise juhtum või vallaslapse sünni siiski ilmsiks tuli, ei jäänud pastoril muud üle kui asjale ametlik käik anda.²³⁵ Taolised juhtumid kuulusid kriminaalkuritegude hulka ning seetõttu ei saanud neid eirata. Kui abieluvälised suhted arvati 1764. aastal kriminaalkuritegude hulgast välja, jäid nad ikkagi väärtegudeks, mille eest tuli maksta trahvi, kuigi varasemast ajast oluliselt väiksemas summas. Ka võisid meeskohtud need endiselt menetlusse võtta kuid mitte enam kriminaalkuritegudena. Kui reformatsiooni eel kehtis abielu sakrament ning ka salaja kihlunud paarid loeti abiellunuteks, võttis protestantlik kirik nõuks muuta abielu avalikuks ja seega kontrollitavaks sündmuseks. Taolist kontrolli ei peetud vajalikuks vaid kontrolli enda pärast ega ainuüksi kombekuse üle valvamise eesmärgil. Vaatamata konfessionaalsete kirikute ettevõtmistele abielu ümbermõtestamise osas jäi abielu endiselt sugukondlikult tähtsaks institutsiooniks, mis oluliselt mõjutas sugukondade edasist käekäiku. Kaalul olid varanduslikud küsimused kaasavara ja pärandiküsimuste näol. Abieluliit mõjutas seisust ühiskonnas ning sellega kaasnevaid au- ja võimuküsimusi. Ka talurahva seas ei olnud ükskõik, kellega näiteks talu peremehe poeg abiellus. Nõnda oli kontroll abielu üle oluline sotsiaalse stabiilsuse tagamiseks. Abieluvälistel suhetel võisid olla tõsised tagajärjed perekondliku kuuluvuse ja varaliste küsimuste suhtes. Potentsiaalsed tagajärjed olid otseselt seotud riigi põhilise ülesandega ära hoida vägivalda oma alamate seas ning hea seista olemasolevate ühiskondlike institutsioonide püsimise eest.²³⁶ Stabiilsus ja harmoonia perekondlikes suhetes oli kasulik

²³⁵ Märkimisväärne on ka asjaolu, et kui Indrek Jürjo kirjutab pastorite rollist kirikupolitseinä ja Hupelist selles rollis, on kirikupolitsei mõeldud üksnes moraalivalvurina, mis jätab pühapäeva pidamise eluviiside ja kommete järelevalve alt välja. Vt. Indrek Jürjo, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel*, lk. 70-73.

²³⁶ Hull, *Sexuality, State and Civil Society*, lk. 16.

ning eelistatav nii riigile kui ka kirikule. Just abieluinstitutsiooni mitmekülgne funktsioon ühiskonnas tegi selle pühapäeva nõuetekohasest pidamisest tunduvalt olulisemaks.

KOKKUVÕTE

Käesolev uurimus on püüdnud heita valgust normidega ettenähtud ja tegeliku elu vahekorrale seoses kirikudistsipliiniga. Kirikudistsipliini vaadeldi kahe kõige olulisema valdkonna kaudu: pühapäeva ning kõrgemate kirikupühade nõuetekohane pühitsemine, ja abieluväliste suhete keeld. Kirikudistsipliini analüüsist ei ilmne midagi, mis viitaks talurahva põhimõttelisele vastuseisule kirikus käimisele, kuid jumalateenistusest puudumisi oli siiski sedavõrd palju, et see andis pastoritele põhjust nuriseda. Talupoegade kojujäämise kaalutlused olid pigem praktilist laadi. Nad jätsid kirikusse tulemata, kui nende arvates oli selle asemel vaja teha midagi olulisemat. Kirikudistsipliini praktikas heideti küll ette vähest kirikuskäimist, aga jumalateenistusest või armulauast puudumise eest trahvimiseni ei mindud, kuigi kirikuseadus seda ette nägi. Mõnel äärmisel juhul kirikust järjekindlalt eemalhoidmise eest võidi kirikusalgajat karistada matmisega koos enesetapjatega surnuaia kõrvale pühitsemata mulda, kuid ühtki trahvimist otsesõnu jumalateenistusest puudumise eest ei ole leitud. Mõistagi oleks trahvi määramine mõjunud ebaõiglasena, kui see oleks olnud määratud inimesele, kes puudus halbade teedeolude või tervisehädade pärast. Väljaselgitamine, kas jumalateenistusest puuduti mõne inimlikult lubatava põhjuse tõttu või kuulus puudumine juba pühapäevarikumise rubriigi alla – see oli kindlasti keeruline ning võib olla üks põhjustest, miks allikates selliseid karistusi ei leidu.

Pastorite arvates mõjutasid välised tegurid talupoegade käitumist üsna oluliselt. Näiteks panid pastorid 18. sajandi esimesel poolel jumalateenistusest puudumise vähemalt osaliselt mõisnike halva eeskuju arvele, kes samuti käisid harva kirikus. Lisaks kurtsid talupojad, et mõisnik sundis neid laupäeval mõisas liiga kaua töötama, mistõttu nad said liiga hilja koju, et järgmisel hommikul kirikusse jõuda. Siit lähtus pastorite korduv pöördumine provintsiaalvalitsuse poole abisaamiseks mõisnike selles küsimuses ohjeldamiseks. Kiriku nõudmistele vastu tulles andis provintsiaalvalitsus välja vastavasisulised publikaadid vähemalt viiel korral 1719. ja 1828. aasta vahel. Selle teema korduv käsitlus publikaatides annab omakorda märku taoliste korralduste jätkuvast eiramisest mõisnike poolt.

Teine valdkond, kus seadusandlus näitab teatud kokkupõrget mõisnike ja kiriku huvide vahel on alkoholi müük pühapäeviti kirikulähedastes kõrtsides. Rootsi 1686. aasta kirikuseadusele lisatud edikt pühapäeva rüvetamise kohta, kirikuseaduse 1692. aastal Eestimaa jaoks välja antud täiendus, ja 1715. aastal välja antud provintsiaalvalitsuse publikaat – kõik keelasid alkohoolsete jookide müügi kiriku läheduses pühapäeval jumalateenistuse

ajal. Mõisnikule aga kuulus osa kõrtsmiku alkoholimüügist saadavast tulust ja seetõttu olid ka siin mõisnike huvid vastupidised kiriku huvidele. Ühelt poolt soov koos kõrtsmikega tulusat äri jätkata, teiselt poolt jätkuv nõudlus talupoegade poolt kindlustasid sellele eeskirjale ebaedu, mistõttu anti samasugune publikaat uuesti välja 1823. aastal.

Riigiõigusena mõeldud Rootsi kirikuseadus ja selle edikt määrasid väga täpselt kuidas pühapäeva tuli pidada. Koguduse liikmetel tuli jumalateenistuse alguseks igal pühapäeval õigeaegselt kirikusse ilmuda ning püsida kohal jumalateenistuse lõpuni. Sel ajal tuli end ülal pidada sündsalt ja väärikalt ning kuulata jutlust vaikselt ja tähelepanelikult. Trahvid olid ette nähtud puudujatele, hilinejatele ning ka enne lõppu lahkujatele. Igasugune jumalateenistuse segamine (näiteks lärmi tõstmine, sõnasõda, tülitsemine, kaklus, isegi laste mäng) nii kiriku sees kui väljas selle lähiümbruses oli trahviga karistatav. Keelatud ning trahviga karistatav oli töötamine ja igasugune ost-müük. Keelatud oli ka jahilkäik, kalapüük, reisileminek ning kaardimäng, täringumäng jm taolised lõbustused. Talupojad ei tohtinud pühapäeviti ka linna sõita. Sellega oli Rootsi aja lõpuks loodud põhjalik alus, millelt lähtudes oleks olnud võimalik hakata maksma panema ranget kirikudistsipliini. Seaduse kehtestamisega tehti algust, ent see ettevõtmine katkes Põhjasõja tõttu. Kirikuseadus elas selle sõja üle ja omal kombel jätkus kirikuelus Rootsi aeg edasi ka 18. sajandi Eestimaal Vene ülemvõimu all, kuid kirikuseadus ei püsinud mitte enam riigiõigusena, nagu see algselt mõeldud oli, vaid territoriaalkiriku partikulaarõigusena kohaliku autonoomia tingimustes.

Allikatest selgub mõnevõrra ootamatult, et pühapäeva rikkumisega seotud kirikudistsipliinis esinesid Eestimaal märkimisväärsed piirkondlikud erinevused. Uuritava perioodi vältel ei leidu sellest üldse näiteid Harjumaal. Virumaalt leiab mainimist vaid üks juobunud olekus kirikuskäimise juhtum ja üks kaklus. Virumaalt pärineb ka ainus senileitud juhtum, kus pühapäeval peetud talgud on peetud pühapäeval töötamiseks ja trahv on määratud vastavalt kirikuseadusele lisatud pühapäeva rüvetamise vastase ediktile. Seevastu oli pühapäeva rikkumisega seotud kirikudistsipliini vastavate distsiplinaarmede rakendamine üsna levinud Läänemaal, mille 17 kihelkonnast on kümne kohta andmed olemas, millest omakorda kaheksa kihelkonna kohta on teada distsipliini rakendamisest. Samasugusest distsiplineerimise rakendamisest on teada ka Järvamaa kõigis kolmes kihelkonnas, mille kohta on olemas andmed. Kaardilt on näha, et distsiplineerimine pühapäeva rikkumise eest piirdus Eestimaa läänepoolse osaga ning paari kihelkonnaga Eestimaa keskel. Kättesaadavate andmete põhjal ei esinenud taolist distsipliini Eestimaa põhja- ja idapoolsetes piirkondades.

Lisaks teadmisele, et pühapäevarikkumisega seotud distsipliin piirdus Eestimaa kesk- ja läänepoolsete osadega, on selgunud ka, millised kirikuseaduse poolt sätestatud distsiplinaarmed rakendamist leidsid. Paide kihelkonnas Järvemaal ning viies Läänemaa kihelkonnas (Kullamaa, Lääne-Nigula, Mihkli, Märjamaa ja Ridala) on otseselt kirjas, et trahvi on määratud pühapäeva rüvetamise eest, kuid milles see rüvetus täpsemalt seisnes, pole teada. Sellise sõnastuse all ei saa sajabrotsendilisel välistada ühtki kirikuseaduse kohaselt trahvitavat eksimust: ei jumalateenistusel puudumist, sellele hilinemist või sellelt enne lõppu lahkumist, pühapäeval töötamist või ostmist-müümist, jahilkäiku, kalapüüki või reisileminekut. Selliste eksimuste eest trahvimise tõenäosus aga on üpris väike, arvestades kahte asjaolu. Esiteks ei ole ühtegi mainitud eksimustest kusagil trahvide sissekannetes ega kohalikes kirikukohtu protokollides otseselt nimetatud. Kui mõne sellise eksimuse eest oleks trahvi määratud, arvatavasti oleks see mõnel juhul ka nimeliselt mainitud, nagu kohati leidub näiteks formuleering pühapäeva rüvetamise eest kakluse näol. Teiseks, kui välja jätta jumalateenistusele hilinemine, sealt enne lõppu lahkumine või teenistusele üldse tulemata jätmine ning ka talgute pidamine, kus osaleb nagunii suurem hulk talurahvast ja nõnda on see kohalikule rahvale üldteada, siis ülejäänud eksimuste puhul oleks läinud vaja tõhusat taluraha jälgimist, et tuvastada näiteks pühapäeval talumaadel töötamine, kalalkäik või sõit linna. Taolist järelevalve võrku ei olnud ja puuduvad andmed naabrite pealekaebamisest pühapäevarikkumise osas. Kaupade ostu-müüki polnud pühapäeviti eriti oodata, kuna turgusid tol päeval ei peetud ja kauplused olid suletud.

Põhiline pühapäevarikkumise vorm, mille eest trahvi määrati, oli kaklemine, nii õues kiriku lähedal kui ka kõrtsis. Kaklust on otsesõnu mainitud Järva-Jaanis Järvemaal ning viies Läänemaa kihelkonnas (Kullamaa, Lihula, Lääne-Nigula, Martna ja Reigi) ja sageli on ka kirjas, et kaklus leidis aset pühapäeval. Tüli või riiu (saksa k. *Streit*) ning ka sõnasõja (*Wort Streit*) eest on sageli trahvi määratud Lääne-Nigulas, mujal pole sellist trahvi leitud. Samas koguduses leidub aeg-ajalt trahvimist ka halva käitumise, lärmamise ja purjusoleku eest kirikus. Ebasünda või siivutu käitumise eest kirikus on trahvitud ka Reigi koguduses. Kõiki neid eksimusi võib kokkuvõtvalt iseloomustada eksimustena kombeka käitumise vastu avalikkuses, mis ühel või teisel moel rikkusid avalikku korda (kirikulähedases) kõrtsis, kirikus, või kiriku lähiümbruses.

Kirikudistsipliini suund, mis nõudis kombekat käitumist vähemalt pühapäeviti, oli toeks sotsiaaldistsiplineerimisele üldisemalt ning ühtis riigi mandaadiga tagada oma territooriumil riigialamate seas rahu ja kord. Kuivõrd tulemuslikult kombekuse kasvatamise

kirikudistsipliin inimeste käitumisele mõjus ei saa usaldusväärset eraldi hinnata, kuna see toimis koosmõjus teiste arengutega moderniseerimise üldises protsessis. Rakendati vaid murdosa pühapäeva pühitsemist puudutavaid kirikuseaduse punkte ja neidki vaid teatud piirkondades. Vähemalt poolel Eestimaa territooriumil ei rakendatud neid kirikuseaduse punkte üldse. Sellelt pinnalt võib üsna kindlalt järeldada, et pühapäeva pühitsemist puudutava kirikudistsipliini roll kuulekate ja distsiplineeritud riigialamate kasvatuses oli 18. sajandi ja 19. sajandi alguse Eestimaal üsna väike. Uurimistulemuste valguses jääb lahtiseks küsimus, kas kiriku aktiivne distsiplineerimine Lääne- ja Järvamaal oli reageering reaalselt tajutud ja erakordselt tõsisele puudulikkusele pühapäeva pühitsemises, või kas kirikuesindajad nendes piirkondades juhtusid olema teistest agaramad. Lahtiseks jääb ka küsimus miks samasuguseid distsiplinaarmeetmeid ei rakendatud Harju- ega Virumaal.

Abieluga seotud kirikudistsipliiniga oli hoopis teine lugu. Lisaks asjaolule, et sellel oli keskne koht kiriku eetika õpetuses, kvalifitseeriti abieluvälised seksuaalsuhted kuni 1764. aastani Eestimaal kriminaalkuritegudena. Nõnda kuulusid selle valdkonna eksimused nii ilmaliku- kui ka kirikukohtu kompetentsi ja mõlemad määrasid ka paralleelseid karistusi. Abieluelsete ja –välise suhete eest määrasid eranditult kõik Eestimaa kirikukogudused karistuseks trahvi, ja seda ka pärast nende eksimuste dekriminaliseerimist 1764. aastal, siis küll 8 korda väiksema trahvimääraga. Kuni 1764. aastani kehtisid selliste eksimuste eest ka häbistuskaristused – avalik ihunuhtlus koguduse silma all kiriku ees enne jumalateenistust ja seejärel kiriku häbipingil istumine jumalateenistuse ajal. Seksuaaleksimused Eestimaal dekriminaliseeriti selleks, et teha lõpp häbistuskaristustele, et omakorda teha lõpp häbistuskaristusest pääseda üritavate vallasemade poolt sooritatud lapsemõrvadele.

Küsimus seksuaalsfääriga seotud kirikudistsipliini tõhususest jaguneb kaheks. Esiteks on küsimus, kuivõrd tulemuslikult kirikuesindajad ja ilmalikud võimud selliseid rikkumisi avastasid ning nende eest seaduses ettenähtud karistusi rakendasid. Ootuspäraselt olid kõige sagedasemad karistused vallaslapse sünnituse eest, kuna seda on peaaegu võimatu varjata. Kuigi selgelt vähem kui vallaslapse sünnituse eest, esinevad karistused abielurikkumise eest üsna sageli, vaatamata asjaolule, et abielurikkumist on lihtsam varjata ja keerulisem kohtulikult tõestada. Kuna kõikjal Eestimaal leidub rohkelt näiteid karistustest abieluelsete ja –välise suhete eest, tuleb distsiplinaarmeetmete rakendamise poolest pidada kirikudistsipliini seksuaalsfääris silmapaistvalt tõhusaks, eriti võrreldes pühapäeva pühitsemisega seotud kirikudistsipliiniga.

Distsipliini tõhususe teine külg on küsimus kuivõrd tõhus see võis olla edaspidiste eksimuste ärahoidmises. Selles küsimuses rõhus distsipliin selgelt hirmutamisele ja hoiatamisele. Hirm ihunuhtluse ja häbipingi ees pidi aitama inimestel hoiduda patustamisest seksuaalsfääris. Ka kiriku poolt määratud trahvid olid talupoegade jaoks küllaltki kopsakad, et nende majanduslikku olukorda oluliselt kahjustada, vähemalt kuni trahvimäära alandamiseni 1764. aastal. Kuid südameasjades ja kirest ajendatud üleastumistes ei mõtle inimesed võimalikele tagajärgedele ja karistustele. Nõnda oli edaspidiste eksimuste ärahoidmise küljest seksuaalsfääri seotud kirikudistsipliin juba eos läbikukkumisele määratud. Arhiiviallikad kinnitavad karistuste stabiilset rakendust selles vallas läbi kogu käesoleva uurimuse uurimisperioodi ja veel edasi pärast 1832. aastat juba uue kirikuseaduse alusel. Ilmalikust küljest oli abieluväliste suhete ohjeldamises oluline maise vara kaitse seoses kaasavaraga ja pärandustega ning ka avaliku rahu säilitamine sugukondadevaheliste tülide ärahoidmise näol. Käesoleva uurimuse tulemused ei heida neile küsimustele uut valgust ja nõnda ei saa selles osas järeldusi teha. Kiriku poolt vaadates oli katse kogu inimkonna seksuaalsfäär abielu institutsiooni raamidesse suruda vajalik kristliku moraalikoodeksi ülalhoidmiseks. Võitlus selle nimel 18. sajandi ja 19. sajandi alguse Eestimaal oli jätkuv ja lõputu. Vähe sellest, et teiste karistamise pealtnägemine ei hoidnud inimesi tagasi ise samasse pattu langemisest. Karistuse ähvardus ei pidurdanud ka neid, kes olid oma nahal juba karistuse korra läbi teinud, sama eksimuse kordamisest teist või kolmandatki korda. Siit lähtudes ei ole alust arvata, et riigialamad Eestimaal olid tänu distsiplineerimisele abieluelsetes ja –välistes suhetes oluliselt kuulekamad ja distsiplineeritumad kui nad muidu oleks olnud.

Eelnevast selgub Eestimaal näitel, et kuigi seda rakendati üleüldiselt ja jõuliselt, ei olnud abielu institutsiooniga seotud kirikudistsipliin rahva moraalses kasvatuses tulemuslik. Selline järeldus on kooskõlas arengutega mujal Euroopas. Abielurikkumine dekriminaliseeriti ka Saksa aladel ja mujal Euroopas 18. sajandi teisel poolel mitte sellepärast, et rahva moraalne tase oli selleks ajaks tõusnud sellisele tasemele, et karmimad seadused polnud selle valdkonna reguleerimiseks enam vajalikud, vaid lootuses ära hoida häbistuskaristuse kartusest tingitud vallaslaste tapmist, analoogselt Eestimaal toimunud arenguga. See on tunnistuseks abielusuhete karmi distsiplineerimise poliitika läbikukkumisest nii Eestimaal kui ka mujal Euroopas.

Euroopas kirikudistsipliini kohta laiemalt kohaldatud teesid on asjakohased ja rakendatavad ka 18. sajandi Eestimaal kolmel põhjusel. Esiteks oli Eestimaal jätkuvalt osa saksa keele- ja kultuuriruumist tänu Balti erikorraale. Teiseks kehtis pärisorjus nii Eestimaal

kui ka Ida-Euroopas üldiselt. Kolmandaks olid Eestimaal talurahva teadmised ristiusu põhitõdedest enam-vähem sarnasel tasemel Euroopa teiste piirkondade talupoegade teadmistega ja suhtumine ristiusu kombestikku ei erinenud olulisel määral. Eestimaa näitel näeme, et pühapäeva pühitsemist puudutav kirikudistsipliin ei olnud järjekindlalt rakendatud. Vastupidiselt üleüldiselt rakendatud distsiplinaarmedetetele abielurikkumise suhtes, ei leidnud osa pühapäeva pühitsemist puudutavatest distsiplinaarmedetetest üldse rakendamist. Teisi meetmeid, põhiliselt korrarikkumise valdkonnas, rakendati vaid mõningates piirkondades. Selline olude seis näitab, et vastupidiselt pastorite retoorikale kirikuskäimise kohta oli pühapäeva nõuetekohane pühitsemine abielurikkumisega võrreldes kiriku jaoks teisejärguline küsimus. Kui juba distsiplinaarmedetete rakendamine oli nõnda ebaühtlane, võib julgelt järeldada, et distsipliin selles valdkonnas märkimisväärseid tulemusi ei saavutanud. Selles valguses saab järeldada, et Eestimaa näitel ei olnud kirikudistsipliin 18. sajandil tulemuslik ei abielurikkumise ega ka pühapäeva pühitsemise osas. See seab kahtluse alla teesi, mille kohaselt kirikudistsipliin oluliselt toetas Eurooplaste sotsiaalset distsiplineerimist ja sisendas lihtrahvale neid väärtusi, mis olid vajalikud uusaja riigi ülesehitamiseks. Käesoleva uurimuse tulemused kinnitavad pigem skeptilist hoiakut, mille kohaselt kirikudistsipliin oli üldiselt ebaefektiivne ning seetõttu ei saanud see ka oluliselt kaasa aidata sotsiaaldistsiplineerimises, Euroopa ühiskonna moderniseerimises ega uusaja riigi ülesehitamises.

SUMMARY: DISCIPLINING PEASANT SOCIETY IN ESTLAND 1710–1832: IDEOLOGICAL, LEGAL AND CULTURAL ASPECTS

The Reformation as a long-term process is generally accepted as a key impetus for the overall gradual modernisation that proceeded in early modern Europe. It effected a fundamental shift in how the Church dealt with sin from penance based on the seven deadly sins to discipline based on the Ten Commandments, with the aim of turning collective Christians into individual ones, individually responsible for their relationship with God. Firmly embedded in the ongoing Reformation was a process of social discipline whereby the emerging modern state established new ecclesiastical laws to teach the common people peaceable coexistence with their neighbours and obedience to the ruling authorities. Recognition that religion remained the bond of European society in the early modern era has led certain historians (most prominently Heinz Schilling) to develop the thesis of confessionalisation, according to which the initially weak early modern state made the church its partner in state building to help accomplish its social disciplinary goals among the population at large. Thus social discipline at that time meant church discipline, imposed from top down upon a largely unwilling population. A number of historians such as Andrew Pettegree, Marc R. Forster and R. W. Scribner challenge this confessionalisation paradigm, chiefly on account of its emphasis on confessionalisation from above, which leads confessionalisation scholars to largely ignore the gap between imposed norms and the reality of lived daily experience. It is precisely this gap that is the focus of this dissertation. The imposed norms that are considered here are the ecclesiastical laws established by the secular state as they relate to church discipline as a whole.

Church discipline is comprised of two broad categories, both of which are described and analysed in this dissertation. The first is the punishment and prevention of the sin of extramarital relations. Marriage had long been established as one of the seven sacraments and the only acceptable channel for sexual relations. Apart from its moral implications, marriage was also an integral part of the fabric of society through the material implications of dowries and inheritances. Adultery and premarital sex were sins that threatened the institution of marriage and could lead to violence between families and clans. Thus, potential negative consequences provided the rationale for church discipline against extramarital relations.

The other category is the increased emphasis on the proper observance of the Sabbath. In addition to punishing and preventing sin, church discipline was part of a general movement

towards disciplining time itself. The distinction between work time and free time was in the process of becoming increasingly sharper. The time a peasant spent performing labour dues for his lord was not his own. That time belonged to his lord and it was strictly forbidden to idle that time away. Ecclesiastical laws were meant to separate God's time, in other words Sundays and church holidays, from secular time by spelling out exactly what was forbidden and what the punishment was for transgressions.

The selection of the gap between established norms requiring Sabbath observance and actual practice might be interpreted as tacitly implying an axiomatic acceptance by the researcher of the assumption that there had to be a real need for coercive measures, that the common people generally preferred to avoid church attendance *a priori*, and that nobody would otherwise turn up on Sundays. It ought to be borne in mind, however, that church and the nearby tavern were practically the only places where the peasants of 18th century Estland could regularly socialise with others outside of their own farm household. Church attendance offered a chance for a break in the routine of everyday life and this should not be discounted when considering what the attitudes of the peasants of that time might have been towards the church. The author of this dissertation has endeavoured to avoid assuming that peasants at that time were generally negatively disposed towards church.

In order to effectively study how such laws were put into practice, a particular territory and time frame must be selected. The province of Estland has been chosen as the focus of this dissertation as a territory large enough to hopefully minimise potential regional distortions while being compact enough to allow thorough research. The vast majority of relevant archival sources are deposited at the Estonian Historical Archives in Tartu, Estonia (hereinafter referred to as EAA), further facilitating the research of empirical material. The time period of 1710–1832 was selected since it was a time of transition in terms of church discipline in the province of Estland and thus is of particular interest. Estland had been part of Europe's German linguistic and cultural area since the 13th century due to its Baltic German ruling elite. This remained the case during the nearly 150 years of Swedish rule in the 17th and 18th centuries when Sweden's central government intermittently implemented a policy of integrating its eastern provinces, including Estland, with Sweden proper. This process was not yet complete when the Great Northern War broke out in 1700. Although it was not until 1721 that the war ended with Sweden's defeat, Swedish rule in Estland ended *de facto* in 1710 with Tallinn's capitulation to Russia. Together with the other Baltic provinces of Livland and Kurland, Estland was granted extensive local autonomy known as the Baltic *Landesstaat*. The

Baltic German elite retained uncontested local power. Sweden had in 1686 worked out its ecclesiastical law, which was intended as a nationwide law. The implementation of that law began in Estland in 1692 but was still in progress when Swedish rule ended in 1710. As part of the autonomy that Russia granted its new Baltic provinces, Russia did not intervene in religious matters. Thus the only partially implemented Swedish ecclesiastical law of 1686 remained in effect in Estland until 1832, when Russia introduced a new law to govern the Lutheran church in Russia. Thus the period selected for this dissertation is a time when an ecclesiastical law intended as a nationwide law governing a national church continued in effect as the particular law of the now territorial Lutheran Church in Estland, which was, in turn, ruled by Russia, where the state church was the Russian Orthodox Church.

Church discipline in terms of the relationship between the legally established requirements for observance of the Sabbath and the actual implementation of those legal requirements has not specifically been researched previously in Estonia. Secular and church discipline as it relates to extramarital relations in Pärnumaa County of Livland in the 1740's has been researched by Prof. Mati Laur, and Ken Ird has written a master's dissertation analysing social- and church discipline related to cases of sodomy in the same territory in the early modern era. Other historical research conducted in Estonia on ecclesiastical history in Estonian territory focuses on the period of Swedish rule and touches only indirectly on the topic of church discipline. Works by Jürgen Beyer and Aleksander Loit discuss early modern confessionalisation in Estland and Livland under Swedish rule but do not specifically enlarge upon church discipline. In the broader European context, works dealing with church discipline are often tied in with the debate on the validity of the confessionalisation paradigm. The discussion tends to remain theoretical on both sides of the question. Critics such as Ute Lotz-Heumann, Marc R. Forster and Robert W. Scribner claim that church discipline was largely ineffective. Gerald Strauss and Geoffrey Parker approach the issue of church discipline within the debate on whether or not the Reformation was a success and make extensive use of church visitation records. The extant historiography concerning church discipline gives little indication of any extensive work in examining records of actually applied church disciplinary measures concerning Sabbath observance.

The extent to which church discipline contributed to making the subjects of the early modern state disciplined and obedient as part of the process of modernisation is the central issue of this master's dissertation. The effectiveness of church discipline as a key element of social discipline is tested on the basis of source material from the province of Estland under

Russian rule in 1710–1832. The first step was to identify what the Swedish ecclesiastical law of 1686 required in connection with Sabbath observance and extramarital relations, and what other relevant legal aspects applied in Estland during the above-mentioned period. Andres Andresen's investigation of the Lutheran territorial church in the province of Estland in this same period provides the necessary legal background. Thereafter the extent to which these legal requirements were actually applied was investigated. Legally stipulated disciplinary measures that were not actually applied at all were identified. Further investigation was then conducted to determine how widespread the actual application of disciplinary measures was in geographical terms. This empirical data provided an indication of the actual extent of the factual implementation of church disciplinary measures. Knowledge of the actual extent of church discipline is a key factor for future discussions of the actual effectiveness of church discipline in the broader process of social discipline, and thereby in the development of modern European society.

The source material for this master's dissertation is deposited at the EAA. Where possible, the method of comparative analysis has been applied to evaluate the relevant sources. The relevant legislation issued by Estland's provincial government acting in the name of Russia's central government is found in the Estonian Evangelical Lutheran Consistory collection (EAA collection 1187). The published German translation of Sweden's ecclesiastical law of 1686 and its supplement worked out especially for Estland in 1692 were used in conjunction with other published sources containing some individual legal proclamations issued by Estland's provincial government to identify the applicable legal aspects. The next step was to consult church visitation records to determine which church discipline-related problems are identified. Swedish ecclesiastical law stipulated fines for transgressions related to Sabbath observance and punishments for extramarital relations. Thus it was necessary to consult the cashbooks of local parish churches to see whether and to what extent fines were indeed collected for offences concerning Sabbath breaking and sexual offences. These cashbooks are the primary source for this master's dissertation. Records from some local ecclesiastical court sessions in seven of Estland's 47 parishes have survived. These court records can provide additional information on fines levied for Sabbath breaking and also on other incidents related to Sabbath observance that are not otherwise reflected as fines. Local ecclesiastical courts also handled adultery cases. Visitation records, cashbooks and records of local ecclesiastical court sessions are all stored in the separate EAA collections for each individual parish church. In the case of church visitation records and ecclesiastical court

records, it is important to bear in mind that they are written in German, which was the language used in all official matters. The Estonian peasant population, however, spoke in Estonian and generally did not know German. The testimony of accused persons and witnesses in these records was generally given in Estonian but they are recorded in German. Thus their words have been modified by simultaneous interpreters, court clerks and transcribers and this must be borne in mind in the analysis of these sources. Legal sources indicate that until 1764, adultery and premarital sexual relations were considered criminal offences in addition to their immoral nature from the standpoint of the church. This meant that secular and ecclesiastical jurisdictions overlapped in cases of sexual offences and such cases could be considered in either court. Thus the court records collections of the different counties of Estland, namely Harju County (EAA collection 861), Viru-Järva County (EAA collection 862), and Lääne County (EAA collection 863), contain records of court cases and court verdicts concerning extramarital relations.

This master's dissertation consists of five chapters. The first considers the pros and cons of the confessionalisation paradigm as it relates to church discipline and discusses whether confessionalisation is applicable to the implementation of church discipline in 18th century Estland. The second chapter works out the dissertation's conceptual basis, namely that in its most general terms, church discipline as a whole is founded on the transition from the system of penance based on the seven deadly sins to discipline based on the Ten Commandments. General developments in church discipline are traced in a European-wide context in the pre-Reformation Church as well as in the Lutheran Church in the 16th and 17th centuries. The third chapter introduces the legal aspects of church discipline in 18th century Estland, including Sweden's ecclesiastical law of 1686 and its supplement worked out for Estland in 1692, and related legal proclamations issued by Estland's provincial government. The fourth chapter provides an overview of the situation related to the observance of the Sabbath that prevailed in 18th century Estland and thereafter describes and analyses the application of related disciplinary measures. The fifth chapter provides an overview of developments in church discipline related to extramarital relations in the pre-Reformation Church and of the Lutheran approach to this aspect of church discipline, after which disciplinary measures applied in this field in 18th century Estland are described and analysed. This dissertation also includes one appendix: a map of the parishes of 18th century Estland indicating the parishes for which information concerning church discipline is available in the archives.

As has been mentioned above, the tendency of confessionalisation scholars to ignore the gap between established church disciplinary norms and the actual lived experience of common people already makes the applicability of the confessionalisation paradigm to the study of church discipline in Estland questionable. Two further factors confirm its inapplicability in the instance under consideration in this dissertation. Firstly, Estland was under Russian rule in 1710–1832. The Russian Orthodox Church was the state church. This eliminates the basic premise of the confessionalisation paradigm, that church and state worked hand in hand to cultivate a disciplined and obedient population. The Lutheran Church was at best tolerated by the central Russian government as a necessary, and perhaps even temporary, local aberration. The Baltic German nobles as the local ruling class in Estland replaced the Swedish state locally in relations with the Lutheran Church. The nobility and the church had not always seen eye to eye before, and while the new situation under Russian rule demanded better cooperation, differences of opinion continued in the period under consideration. While the authority of the Swedish state over the church was undisputed under Sweden's ecclesiastical law, the nobility could not claim such authority. Secondly, scholars generally agree that the era of confessionalisation lasted roughly from the Reformation to the Thirty Years War, which places the confessionalisation paradigm outside of the period of interest of this dissertation.

The universal nature of the pre-Reformation Catholic Church in Europe created an essentially uniform context throughout Europe for the key transition from penance to discipline that was to transform Europe's collective Christians into individual ones. Since the 4th Lateran Council in 1215, the minimum requirement was that all Christians must confess to their parish priest at least once a year at Easter to gain absolution and thereafter to participate in Easter communion. Additional church attendance was at the discretion of the individual. Knowledge of the fundamental tenets of the Catholic faith – the seven deadly sins, the Ten Commandments, the Credo, the Lord's Prayer – was poor among peasants throughout Europe. Discipline and reverence was typically lacking among the congregation in church during mass. A syncretic religion combining elements of pre-Christian religion with elements of the Catholic faith developed over the centuries among the peasantry of Estland, and this too was not entirely unique among the peoples of Europe. The Lutheran Church that supplanted Catholicism in Estland over the course of the Reformation required weekly church attendance and a more rigorous observance of the Sabbath. Greater discipline and reverence was also required in church at services, where the sermon was accorded primary importance. Protestant

reformers realised that the ingrained habits of the population were a hindrance in implementing their reforms and so employed visitations to identify shortcomings in the different congregations that would require further corrective efforts.

Sweden was one of the protestant countries that developed its own ecclesiastical law. This law was issued in 1686 and its implementation began in Estland as well in 1692 while it was still under Swedish rule. In addition to setting out how the church was to function and be administered, this law also established the rules for church discipline and stipulated the punishments that were to be administered to offenders. The punishment for extramarital sexual relations was public flogging followed by ritual humiliation at the subsequent church service that involved kneeling or sitting at the whores' bench throughout the service. Offenders were permitted to pay a fine in lieu of flogging amounting to one rouble for each blow. A supplementary edict on Sabbath breaking was issued in 1687, according to which working, buying and selling, the sale of alcohol, hunting, fishing and travelling on the Sabbath were all forbidden. The law stipulated specific fines for these offences, as well as for failure to attend church and for tardiness. Fines were also prescribed for disturbances of the peace such as fighting, arguments, drunkenness and rowdiness that interfered with church services and were unbecoming of the Lord's Day. Since the Russian state granted autonomy to Estland and the other Baltic provinces, Sweden's ecclesiastical law remained in effect into the early 19th century. Over this period, Estland's provincial government issued legal proclamations to reinforce the observance of this church law. These did not prove to be effective and thus certain proclamations were repeatedly issued, such as the law forbidding the sale of alcohol on Sundays during church services. Baltic German landowners were also repeatedly reprimanded for keeping their peasants at work on the manorial fields for so long on Saturdays that the peasants were unable to go to church on Sunday morning. In short, the legal means were in place for the strict enforcement of church discipline in Estland during the 18th and early 19th centuries.

In 18th century Estland, pastors continued to complain of widespread drinking and brawling on Sundays, which seemingly indicated a need for greater emphasis on church discipline. Efforts at catechising the population had proven to be ineffective since the peasantry remained largely ignorant of the fundamental tenets of the Lutheran faith. The syncretic religion that had evolved over the centuries before the Reformation continued to prevail in the countryside in spite of the efforts of the Lutheran clergy. Church attendance remained poor and this was very likely due to force of habit, since the Catholic Church had

not demanded weekly church attendance. Pastors did not see this as a manifestation of any fundamental opposition among the peasantry to Christianity in general and to the Lutheran faith in particular. This is in agreement with the available historical evidence, which gives no indication of any widespread fundamental hostility towards Christianity among the peasantry. In addition to the habitual understanding that weekly church attendance was unnecessary, practical considerations such as poor weather and road conditions, and the more critical periods of the agricultural cycle, also likely played a key role in reducing church attendance. Pastors also blamed the Baltic German landowners themselves for setting a bad example by infrequent church attendance.

The findings in this dissertation concerning church discipline in 1710–1832 are based on available evidence from 28 of Estland's 47 parishes, that is nearly 60% of the province's parishes. Cashbooks remain preserved from 7 of 12 parishes in Harju County, 8 of 10 in Viru County, 3 of 8 in Järva County and 10 of 17 in Lääne County. Local ecclesiastical court records are preserved from seven of Estland's parishes, one each in Harju and Järva counties, two in Viru County and three in Lääne County. From these sources, only one instance of a fine levied for working on a Sunday has been identified. The offender was the head of a farm household who held a haying bee on a Sunday. No evidence has been found of the application of disciplinary measures for failure to attend church, tardiness, the sale of alcohol or other retail activity, playing dice or cards, hunting, fishing or travel on Sunday. The disciplinary measures that were applied can generally be categorised as measures for combating public disorder on the Lord's Day, which in some instances, but not necessarily, disturbed church services. The most common offence was brawling, while some instances are recorded of fines levied for loud arguments on Sundays. Public drunkenness and attending church in a state of inebriation were also causes for disciplinary fines, and in one case even for public flogging. Church attendance was the object of a campaign waged against holding working bees on Saturdays during critical agricultural periods since participants were typically treated to generous quantities of alcohol in return for their assistance, which in turn meant that the participants were likely to miss church the next day. This campaign was limited to Järva-Madise parish in 1776 only.

The evidence reveals regional disparity in the application of church discipline for Sabbath breaking. Only two instances of the application of such disciplinary measures have been identified in Viru County, and none at all in Harju County. Fines levied for Sabbath breaking have been identified in all 3 of the 8 Järva County parishes for which records are

available, and in 8 of the 10 Lääne County parishes with available records. Thus the areas of Estland where the practical application of disciplinary measures for Sabbath breaking has been positively identified are concentrated in central Estland and along its western coast. There is no firm basis for explaining this disparity. One possibility might at first glance be that a number of pastors sympathetic to pietism in the first decades of the 18th century and to the Moravian Brethren movement in the 1730's and 1740's were active in Lääne County parishes, and a number of Baltic German landowners in that region held similar views. Those movements, however, were also strong in the Harju County parishes near Tallinn as well as in Kadrina Parish in Viru County, yet no actual disciplinary action related to Sabbath breaking has been identified in those parishes. Thus no regional general rule can be applied to explain such regional tendencies. At this point we can only assume that such matters were determined by individual local clerical initiative independent of academic theological training.

There are social, material and moral aspects to church discipline of extramarital relations. In social terms, marriage meant a union between families and thus was subject to the hierarchical social stratification of society involving possibilities for moving up or down the social ladder. Materially, marriage affected the transfer of property between generations through dowries and inheritance. Morally, the doctrine that sex for pleasure was a mortal sin evolved in the Church in the 5th to the 12th centuries. It was downgraded to a venial sin in the 12th century in the *Decretum Gratiani*. Even between married partners, sex was still considered somewhat sinful but was to be tolerated because the alternatives were even worse. Hence the high regard within the Church for celibacy and virginity, and the need to purify women in church (the practice of 'churching') after childbirth.

The Lutheran doctrine of salvation through faith rather than good works implied that virgins and the celibate were no more righteous than anyone else. Lutheranism considered the natural sexual urge in humans to be too strong to be suppressed, and thus the institution of marriage was needed to channel that urge into a form acceptable to God. Sex within marriage was henceforth no longer the lesser of evils but rather a positive good. Marriage was considered the normal and natural state of being for all mankind, both secular and clerical. Extramarital relations threatened the institution of marriage and so to protect it, church discipline was prescribed to punish and prevent the sin of adultery. At the same time, extramarital relations remained a criminal offence subject to prosecution by secular courts. Both secular and ecclesiastical laws prescribed punishments for extramarital relations and offenders could be tried by either court.

Church discipline of extramarital relations was universal in Estland and is reflected in all surviving parish cashbooks and court records. Court records confirm that the typical punishment in Estland, as it was elsewhere in Europe as well, was public flogging followed by the ritual humiliation of doing penance at the whores' bench during the subsequent church service. In many but not all cases, a fine could be paid in place of flogging. In some cases, a fine had to be paid in addition to both flogging and church penance. Fines collected by the parish churches typically ranged from 4 to 10 roubles, which was a substantial sum for most peasants in Estland's economic system that was still primarily based on the barter system.

The unintentional side effect of this policy of church discipline through humiliating penance was the murder of infants born out of wedlock by single mothers in the hopes of avoiding the public humiliation of ecclesiastical punishment. When convicted, such mothers faced the death penalty themselves for infanticide. This is evidence that church discipline for preventing future transgressions in extramarital relations by intimidation through the example of the corporal punishment and humiliation of offenders was a failure. Instead of abstention from extramarital sex, women tried to eliminate the consequential evidence of their offence. Furthermore, throughout the period under consideration, not only was there no apparent abatement in extramarital relations, repeat offenders were also not uncommon. In line with the contemporaneous trend elsewhere in Europe in the latter half of the 18th century, Czarina Catherine II issued a ukase in 1764 that decriminalised extramarital relations and outlawed the practice of church penance through public humiliation. This was not because the occurrence of such offences had been sufficiently reduced to make such punishment unnecessary but rather in an effort to eliminate a perceived cause of infanticide.

The archival sources consulted in the course of research for this dissertation indicate that only some of the thorough and detailed provisions of Sweden's ecclesiastical law of 1686 that related to Sabbath observance were actually applied in Estland in 1710–1832. Furthermore, these provisions were implemented only in certain regions, and never to the extent that disciplinary measures directed against extramarital relations were applied. Considering the fact that church discipline combating extramarital relations was applied universally in Estland, it was clearly a matter of far greater consequence than Sabbath observance. The measures applied appear to have been effective in punishing the sin of extramarital relations but failed to prevent future offences. Once the relevant penalties were relaxed along with the decriminalisation of extramarital relations, the new disciplinary measures applied amounted to little more than a slap on the wrist. The fact that the applicable

penalties were also reduced elsewhere in Europe regardless of the fact that they had not succeeded in preventing further offences is indicative that this policy of discipline through intimidation was also a failure throughout Europe.

The postulates that have generally been applied to church discipline in Europe are pertinent and applicable to 18th century Estland for three reasons. Firstly, Estland continued to be a part of the German linguistic and cultural region thanks to the Baltic *Landesstaat*. Secondly, serfdom was in effect throughout most of Eastern and Central Europe, as it was in Estland as well. Thirdly, the attitude of the peasantry towards the observance of Christian customs and the level of awareness among the peasantry of the fundamental tenets of Christian beliefs did not differ significantly between Estland and the rest of Europe. Thus in general terms, Estland can be considered a case study in church discipline, the results of which can be applicable elsewhere, provided that local nuances and differences are taken into account. Analysis of the relevant archival sources leads to the conclusion that church discipline as a whole was ineffective in Estland and that disciplinary measures concerning Sabbath observance were not even implemented in many areas. Thus the contribution of church discipline to overall social discipline was negligible in conditioning the common population to be disciplined and in making them obedient to state authorities in Estland. State-building was not an issue in 18th century Estland under Russian rule, so the postulate concerning church discipline's contribution to state building does not apply in the case of Estland. The conclusion that church discipline was largely ineffective and inconsequential in 18th century Estland casts doubt on the postulate that church discipline was important throughout Europe as a means for supporting the overall social disciplining of early modern Europeans and instilling in the common people those values that were necessary for building the modern European state. The conclusions of this dissertation lend support to a more sceptical view, which holds that church discipline in Europe was generally ineffective and thus could not have significantly contributed to the process of social discipline, the modernisation of European society, and the building of the modern European state.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

ARHIIVALLIKAD

Eesti ajalooarhiiv (EAA):

- fond 861 – Harju meeskohus
- fond 862 – Viru-Järva meeskohus
- fond 1187 – Eesti Evangeeliumi Luteriusu Konsistoorium
- fond 1209 – Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku (edaspidi EELK) Paldiski kogudus
- fond 1210 – EELK Harju-Jaani kogudus
- fond 1212 – EELK Jõelähtme kogudus
- fond 1213 – EELK Jüri kogudus
- fond 1214 – EELK Keila kogudus
- fond 1216 – EELK Kuusalu kogudus
- fond 1218 – EELK Nissi kogudus
- fond 1219 – EELK Rapla kogudus
- fond 1224 – EELK Haljala kogudus
- fond 1226 – EELK Jõhvi kogudus
- fond 1227 – EELK Kadrina kogudus
- fond 1228 – EELK Lüganuse kogudus
- fond 1230 – EELK Vaivara kogudus
- fond 1231 – EELK Viru-Nigula kogudus
- fond 1232 – EELK Väike-Maarja kogudus
- fond 1233 – EELK Järva-Jaani kogudus
- fond 1234 – EELK Järva-Madise kogudus
- fond 1242 – EELK Kirbla kogudus
- fond 1243 – EELK Kullamaa kogudus
- fond 1244 – EELK Lihula kogudus
- fond 1245 – EELK Lääne-Nigula kogudus
- fond 1246 – EELK Martna kogudus
- fond 1247 – EELK Märjamaa kogudus
- fond 1249 – EELK Ridala kogudus
- fond 1278 – EELK Mihkli kogudus
- fond 3170 – EELK Reigi kogudus

TRÜKITUD ALLIKAD

Declaration der Kirchenordnung. Gegeben Stockholm den 30sten Novembr. 1692. – Ueber des lief- und ehstländische Kirchenpatronat. Nebst andern kürzen Aufsätzen etc. Der Nordischen Miscellaneen zweytes Stück. Von August Wilhelm Hupel (Riga 1781). S. 163-192.

Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechs Bücher. Ester Drück. Mit erläuternden Urkunden und ergänzenden Beilagen, hrsg. durch Johann Philipp Gustav Ewers (Dorpat 1821).

Einige in Ehstland ergangene, die Prediger-Einkünfte, wie auch die Bauer-Heirathen, betreffende, älterer Verordnungen. – Von den Kosaken. Nebst andern kürzen Aufsätzen. Der Nordischen Miscellaneen 24stes und 25stes Stück. Von August Wilhelm Hupel (Riga 1790). S. 439-458.

Kirchen-Gesetz und Ordnung, So der Grossmächtigste König und Herr, Herr Carl, der Eilffte, Der Schweden, Gothen und Wenden König, etc. Im Jahr 1686 hat verfassung und Im Jahr 1687 im Druck ausgehen und publiciren lassen. Mit denen dazu gehörigen verordnungen. Stockholm [*sine anno*].

Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Zweiter Band, aeltere hinzugekommene Landesrechte. Zweite Abteilung und Anhang. Kirchenrecht und Richterregeln. hrsg. von Gustav Johann von Buddenbrock (Riga, 1821).

KIRJANDUS

Aarma, Liivi, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885* (Tallinn: G. ja T. Aarma Maja OÜ, 2007).

Andresen, Andres, „1686. aasta Rootsi kirikuseadus Eesti- ja Liivimaa õiguskorralduses“, *Ajalooline Ajakiri*, nr. 3 (102), 1998, lk. 65-75.

Andresen, Andres, *Eestimaa kirikukorraldus 1710-1832. Riigivõimu mõju institutsioonidele ja õigusele* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008).

Andresen, Andres, *Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710-1832: Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004).

Asche, Matthias, „Reformation und lutherische Konfessionalisierung im Baltikum – Wege und Formen des kulturellen Austausches zwischen den Ländern im Ostseeraum“,

- Konfessionalisierung in West- und Osteuropa in der frühen Neuzeit: Deutsch-Russische wissenschaftliche Konferenz vom 14.-16. November.* Universität St. Petersburg, Historische Fakultät. Hrsg. Andrei J. Prokopjev (St. Petersburg: Aletheia, 2004) lk. 93-104.
- Beyer, Jürgen**, „Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621-1710). Konfessionaliseerimine ja pietism“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17 sajandil III*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 17 (24). Koost. Enn Küng (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009) lk. 80-95.
- Bossy, John**, *Christianity in the West, 1400-1700* (Oxford, New York: Oxford University Press, 1985).
- Bossy, John**, „The Counterreformation and the People of Catholic Europe“, *Past and Present*, no. 47 (1970) lk. 51-70.
- Buxhoevden, Constantin**, *Beiträge zur Strafrechtspflege in Oesel im XVIII. Jahrhundert* (Tartu, 1893).
- Conciliarism and Papalism*, eds. J. H. Burns, Thomas Izbicki (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).
- Crawford, Katherine**, *European Sexualities, 1400-1800* (New York: 2007).
- Crosby, Alfred W.**, *The Measure of Reality: Quantification and Western Society, 1250–1600* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).
- Eesti ajaloo atlas*, toim. Mari Lõhmus, Arvis Kiristaja, Katrin Martsik, Anu Lepp (Tallinn: Avita, 2006).
- Eesti ajalugu II: Eesti keskaeg*, toim. Anti Selart (Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 2012).
- Eesti ajalugu III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*, toim. Enn Küng, Marten Seppel (Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut, 2013).
- Eesti ajalugu IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*, peatoim. Sulev Vahtre, tegevtoim. Mati Laur (Tartu: Ilmamaa, 2003).
- Eesti majandusajalugu I*, peatoim. O. Liiv (Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1937).
- Eesti talurahva ajalugu*, I kd., peatoim. Juhan Kahk (Tallinn: Olion, 1992).
- Engen, John van**, „The Church in the 15th Century“, *Handbook of European History, 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. Vol. I: Structures and*

- Assertions*, eds. Thomas A. Brady, jr., Heiko A. Oberman, James D. Tracy (Leiden, New York, Cologne: E. J. Brill, 1994) lk. 305-330.
- Forster, Marc R.**, *Catholic Germany from the Reformation to the Enlightenment* (Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2007).
- Forster, Marc R.**, *Catholic Revival in the Age of the Baroque: Religious Identity in Southwest Germany, 1550-1750* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).
- Frijhoff, Willem**, „Popular Religion“, *The Cambridge History of Christianity. Vol. 7: Enlightenment, Reawakening and Revolution 1660-1815*, ed. Stewart J. Brown, Timothy Tackett (Cambridge: Cambridge University Press, 2006) lk. 185-207.
- Gleason, Elisabeth**, „Catholic Reformation, Counterreformation and Papal Reform in the 16th Century“, *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. Vol. II: Visions, Programs and Outcomes*, eds. Thomas A. Brady, jr., Heiko A. Oberman, James D. Tracy (Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1995) lk. 317-345.
- Hope, Nicholas**, *Oxford History of the Christian Church: German and Scandinavian Protestantism 1700-1918* (Oxford: Oxford University Press, 1999).
- Hsia, Ronnie Po-Chia**, „The Structure of Belief: Confessionalism and Society, 1500-1600“, *Germany: A New Social and Economic History. Vol. 1. 1450-1630*. Ed. Bob Scribner (London: Arnold, 1997) lk. 355-377.
- Hull, Isabel V.**, *Sexuality, State and Civil Society in Germany, 1700-1815* (Ithaca: Cornell University Press, 1996).
- Hupel, August Wilhelm**, „Anzeige einiger auffallend verschiedenen Kaufpreise in Lief- und Ebstland seit den letzten 40 Jahren“, *Neue Nordische Miscellaneen*, St. 17, 1797, lk. 182-215.
- Hupel, August Wilhelm**, „Ueber das Hauben der ehstnischen Dirnen“, *Neue Nordische Miscellaneen*, St. 11/12, 1795, S. 559-568.
- Härter, Karl**, ja **Stolleis, Michael**, „Einleitung“, *Repertorium der Polizeyordnungen der frühen Neuzeit*, hrsg. von K. Härter und M. Stolleis, Bd. 1 (Frankfurt am Main, 1996) lk. 1-36.
- Ilja, Voldemar**, *Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743* (Tallinn: Logos, 1995).
- Jonuks, Tõnno**, „Rahvuslus ja muinasusund: religioon eestlase loojana“, *Ajalooline Ajakiri*, nr. 3/4 (141/142, 2012) lk. 269-285.

- Jürjo, Indrek**, *Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737-1819* (Tallinn: Riigiarhiiv, 2004).
- Kamen, Henry**, *Early Modern European Society* (London, New York: Routledge, 2000).
- Kieckhefer, Richard**, *Theology in Stone: Church Architecture from Byzantium to Berkeley* (Oxford: Oxford University Press, 2004).
- Kukk, Kristi**, „Mütologiseeritud ajaloo rollist Eesti rahvuse arengus“, *Vikerkaar*, 10-11 (2003), lk. 98-107.
- Kõiv, Lea**, „Johannes Gutslaffs „Kurtzer Bericht“. Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schrifttum des 17. Jahrhunderts“, *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne*. Hrsg. Klaus Garber und Martin Klöcker. Frühe Neuzeit, 87 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003) lk. 375-406.
- Kõiv, Lea**, „Johannes Gutslaff pastorina Urvastes“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17 sajandil II*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 12 (19). Koost. Enn Küng (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006) lk. 200-240.
- Kõiv, Lea**, „Pilk 17. sajandi Liivimaa vaimuilma: Johannes Gutslaff. Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefeland Wöhhand“, *Kleio. Ajaloo ajakiri* (Tartu: Kleio. Ajaloo ajakiri 1997, nr. 2) lk. 9-15.
- Körber, Martin**, *Bausteine zu einer Geschichte Oesels, fünf Jahrhunderte, von der heidnischen Vorzeit bis zum Frieden von Nystädt* (Kuressaare, 1885).
- Laslett, Peter**, *The World We Have Lost* (London: Methuen & Co., 1979).
- Laur, Mati**, *Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Laur, Mati**, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil, 1710-1783* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000).
- Laur, Mati**, „Kohtumõistmine vallasemade üle Pärnu maakohtus 1740. aastatel“, *Tuna*, nr. 4 (41), 2008, lk. 16-25.
- Lehmann, Hartmut**, „Lutheranism in the Seventeenth Century“, *The Cambridge History of Christianity. Vol. 6: Reform and Expansion 1500-1660*, ed. R. Po-Chia Hsia (Cambridge: Cambridge University Press, 2007) lk. 56-72.
- Lieburg, Fred van**, „Conceptualising Religious Reform Movements in Early Modern Europe“, *Confessionalism and Pietism: Religious Reform in Early Modern Europe*, ed. Fred van Lieburg (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2006) lk. 1-10.
- Liiv, Otto**, *Jooni Lüganuse minevikust kirikukroonika järgi* (Tartu, 1926).

- Loit, Aleksander**, „Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17 sajandil III*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 17 (24). Koost. Enn Küng (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009) lk. 7-40.
- Loit, Aleksander**, „Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561-1710 (1721)“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17 sajandil*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 8 (15). Koost. Enn Küng (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2002) lk. 7-26.
- Loit, Aleksander**, „Reformation und Konfessionalisierung in den ländlichen Gebieten der baltischen Lande von ca. 1500 bis zum Ende der schwedischen Herrschaft“, *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung : Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen; Stadt, Land und Konfession 1500-1721*. Teil 1. Hrsg. Matthias Asche, Werner Buchholz, Anton Schindling (Münster: Aschendorff, 2009) lk. 49-215.
- Lotman, Piret**, *Heinrich Stahli elu ja looming* (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2014).
- Lotman, Piret**, „Heinrich Stahl ja Rootsi kirikupoliitika“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17 sajandil II*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 12 (19). Koost. Enn Küng (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006) lk. 312-335.
- Lotman, Piret**, *Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintside 17. sajandi esimesel poolel*, doktoritöö (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010).
- Lotz-Heumann, Ute**, „Imposing church and social discipline“, *The Cambridge History of Christianity. Vol. 6: Reform and Expansion 1500-1660*, ed. R. Po-Chia Hsia (Cambridge: Cambridge University Press, 2007) lk. 244-260.
- Luther, Martin**, „Abieluasjust“, *Valitud tööd*, koost. Urmas Petti (Tartu: Ilmamaa, 2012).
- Luts, Marju**, „Kui neid kapitulatsioonid ei oleks...? ehk Õiguse moderniseerimise takistused Vene impeeriumi Läänemere-provintside 19. sajandil“, *Vene aeg Eestis: Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes archivi historici Estoniae 14 (21) koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006) lk. 24-82.
- Oja, Linda**, „Attitudes to Popular Magic in 17th and 18th Century Sweden and Estonia“, *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. Hrsg. Aleksander Loit, Helmut Piirimäe (Stockholm: Centre for Baltic Studies, 1993) lk. 231-249.

- Pahtma, Leino**, „Heinrich Stahlī „Kāsi- ja koduraamatust““, *Rootsi suurriigist vene impeeriumisse: artiklid*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 3 (10), (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998) lk. 57-90.
- Parker, Geoffrey**, „Success and Failure during the First Century of the Reformation“, *Past and Present*, no. 136 (1992) lk. 42-82.
- Pettegree, Andrew**, „Confessionalisation in North Western Europe“, *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa: Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. Hrsg. Von Joachim Bahlcke und Arno Strohmeier (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999) lk. 105–120.
- Pöldvee, Aivar**, „„Lihtsate eestlaste ebausukombed“ ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommēte ajaloole“, *Ajalookirjutaja aeg*. Koost. Piret Lotman. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised = Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae, nr. 11. A, Raamat ja aeg, 1. Toim. Siiri Lauk (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2008) lk. 141-227.
- Reinalter, Helmut**, „Polizei“, *Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus in Europa: Herrscher – Denker – Sachbegriffe*, hrsg. von H. Reinalter (Wien u.a.: Böhlau, 2005) lk. 485-486.
- Ryan, Salvador**, „From Late Medieval Piety to Tridentine Pietism? The Case of 17th Century Ireland“, *Confessionalism and Pietism: Religious Reform in Early Modern Europe*, ed. Fred van Lieburg (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2006) lk. 51-69.
- Saard, Riho**, „Eestlane ja luterlus I“, *Akadeemia*, nr. 6 (2007) lk. 1238-1261.
- Saard, Riho**, *Kristluse ajalugu selle algusest tänapäevani* (Tallinn: Argo, 2013).
- Schantz, Douglas A.**, „Politics, Prophecy and Pietism in the Halberstadt Conventicle, 1691-1694: Pietism and the Confessional State in Brandenburg“, *Confessionalism and Pietism: Religious Reform in Early Modern Europe*, ed. Fred van Lieburg (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2006) lk. 129-147.
- Schilling, Heinz**, „Confessional Europe“, *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. Vol. II: Visions, Programs and Outcomes*, eds. Thomas A. Brady, jr., Heiko A. Oberman, James D. Tracy (Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1995) lk. 641-681.
- Schilling, Heinz**, *Konfessionskonflikt und Staatsbildung: Eine Fallstudie über das Verhältnis von religiösem und sozialem Wandel in der Frühneuzeit am Beispiel der Grafschaft Lippe* (Gütersloh: Mohn, 1981).

- Schilling, Heinz**, *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society. Essays in German and Dutch History*. SMRT, vol. 50 (Leiden: Brill, 1992).
- Schmidt, Heinrich Richard**, *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert* (München: Oldenbourg, 1992).
- Scribner, Robert W.**, *Religion and Culture in Germany, 1400-1800* (Leiden, Boston, Köln: E. J. Brill, 2001).
- Sild, Olaf**, *Kirikuvistatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni*. Acta et commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B 40, 4 (Tartu: K. Mattiesen, 1937).
- Sonntag, Karl Gottlob**, *Die Polizei für Livland von der ältesten Zeit bis 1820* (Riga: Müller, 1821).
- Strauss, Gerald**, „Success and Failure in the German Reformation“, *Past and Present*, no. 67 (1975) lk. 30-63.
- Strauss, Gerald**, „Ideas of *Reformatio* and *Renovatio* from the Middle Ages to the Reformation“, *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. Vol. II: Visions, Programs and Outcomes*, eds. Thomas A. Brady, jr., Heiko A. Oberman, James D. Tracy (Leiden, New York, Köln: E. J. Brill, 1995) lk. 1-30.
- Tarkiainen, Kari** ja **Tarkiainen, Ülle**, *Meretagune maa: Rootsi aeg Eestis 1561–1710* (Tallinn: Varrak, 2014).
- Thomas, Keith**, *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in 16th and 17th Century England* (Harmondsworth, etc: Penguin Books, 1985).
- Thomas, Keith**, „Work and Leisure in Pre-Industrial Society“, *Past and Present*, no. 29 (1964) lk. 50-66.
- Thompson, E. P.**, „Time, Work-Discipline and Industrial Capitalism“, *Past and Present*, no. 38 (1967) lk. 56-97.
- Ulbricht, Otto**, „Kindesmord in der Frühen Neuzeit“, *Frauen in der Geschichte des Rechts: von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, hrsg. von Ute Gerhard (München: Beck, 1997) lk. 235–247.
- Venables, Mary Noll**, „Pietist Fruits from Orthodox Seeds: the Case of Ernst the Pious of Saxe-Gotha-Altenburg“, *Confessionalism and Pietism: Religious Reform in Early Modern Europe*, ed. Fred van Lieburg (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2006) lk. 91-109.

Weber, Matthias, *Die schlesischen Polizei- und Landesordnungen der frühen Neuzeit* (Köln u.a.: Böhlau, 1996).

Westrén-Doll, August, *"Abgötterey" zu Ausgang der schwedischen und Beginn der russischen Zeit* (Dorpat, 1925).

KÄSIKIRJALISED MATERJALID

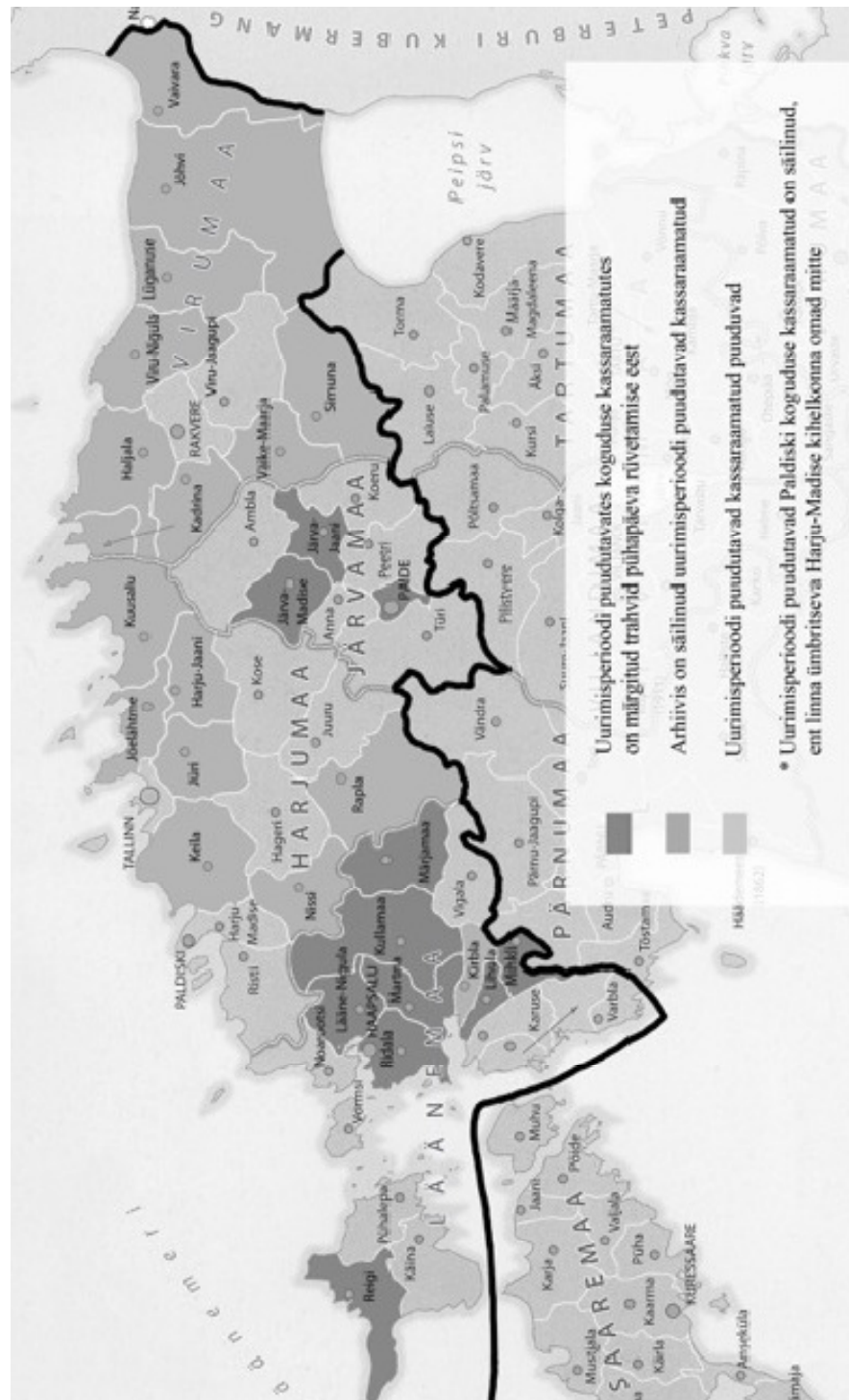
Ird, Ken, *Sodoomiajuhtumid varauusaegses Eestis Pärnu Maakohtu materjalide põhjal*, magistr töö (Tartu, 2013).

Kõiv, Lea. *Johannes Gutsloff ja tema „Lühike teade ja õpetus“*, magistr töö (Tartu, 2005).

ELEKTROONILISED ALLIKAD

The Catholic Encyclopaedia, <http://www.newadvent.org/cathen/09018a.htm> [19.10.2015]

LISA

Eestimaa kihelkonnad 1710–1832²³⁷

²³⁷ Kaart põhineb kaartidel nr. 75 „Haldusjaotus 1796–1917“ ja nr. 77 „Luteriusu territoriaalkirikud 1710–1832“, *Eesti ajaloo atlas*, lk. 78, 80. Üks teadaolev trahvimisjuhtum Haljala kihelkonnas pühapäeva rikkumise eest ei kajastu kassaraamatus. Üks teadaolev trahv kaklemise eest Jõhvi kassaraamatus ei ole kinnitatud pühapäeval toimununa. Selle tõttu ei ole kumbki kihelkond lisatud kassaraamatute põhjal tuvastatud pühapäevarikikumise juhtumitega kihelkondade hulka.

LIHTLITSENTS LÕPUTÖÖ REPRODUTSEERIMISEKS JA LÕPUTÖÖ ÜLDSUSELE KÄTTESAADAVAKS TEGEMISEKS

Mina, **Peeter Tammisto** (isikukood: 36307240371)

annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

magistritöö „Talupojajühiskonna distsiplineerimine Eestimaal 1710–1832: ideelised, õiguslikud ja kultuurilised aspektid“,

mille juhendaja on dots. Pärtel Piirimäe,

reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 10.12.2015

(allkiri)